

Λίγο χρόνο μετά τον Καμενιάτη πρέπει να έγραψε ο Πέτρος Ἀλεξανδρεὺς τὴ χρονογραφία του, ἕνα ἔργο πού τυπώθηκε γιὰ πρώτη φορά μόλις πρόσφατα. Ἡ χρονογραφία αὐτή, πού ὁ Krumbacher (σελ. 398 κ.έ., ἑλλ. μετ. Α' 808) τὴν κατέτασσε στὰ ἀνέκδοτα κείμενα, καλύπτει τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν Ἀδὰμ ὡς τὸ ἔτος 912 μ.Χ. καὶ ὀνομάζεται "Εκθεσις χρόνων ἐν συντόμῳ ἀπὸ Ἀδὰμ ἕως νῦν.¹⁵⁹ Ἡ ἔκδοση βασίστηκε στὸ χειρόγραφο τῆς Μόσχας, ἕναν κώδικα πού στὸ παρελθὸν ἀνῆκε στὴ συλλογὴ *Coislip* καὶ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ, μὲ βάση τὴ γωνιώδη ἀγκιστρωτὴ του γραφὴ (*eckiger Hakenstil*), στὸ πρῶτο μιστὸ τοῦ 10ου αἰώνα. Ἐνα δεῦτερο χειρόγραφο, πού σωζόταν στὴ Δρέσδη, χάθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Β' παγκοσμίου πολέμου.

"Ὅσον ἀφορᾷ τὸ περιεχόμενο, ἡ χρονογραφία περιορίζεται σὲ ἐλάχιστες πληροφορίες. Ἡ *Παλαιὰ Διαθήκη* δίνεται μόνο σὲ χρονολογικοὺς πίνακες, ἐνῶ οἱ ρωμαῖοι αὐτοκράτορες συνοδεύονται μόνο ἀπὸ τὰ χρόνια διακυβέρνησής τους· μόνο ἐκεῖ πού ἀναφέρεται ὁ Αὐγούστος καὶ ὁ Τιβέριος γίνεται μιὰ σύντομη ἀναφορὰ στὴ γέννηση καὶ τὰ πάθη τοῦ Χριστοῦ. Καὶ οἱ πληροφορίες γιὰ τοὺς βυζαντινοὺς αὐτοκράτορες εἶναι ἰδιαίτερα σύντομες. Ἀξία προσοχῆς φαίνεται νὰ εἶναι μόνο ἡ σημείωση γιὰ τὴν αὐτοκράτειρα Προκοπία, τὴ σύζυγο τοῦ Μιχαὴλ Α', πού, σύμφωνα μὲ τὴν ἀποκλειστικὴ πληροφορία τῆς χρονογραφίας αὐτῆς, δηλητηρίασε τὸν ἀδελφὸ τῆς Σταυράκιου.¹⁶⁰ Ὡς ἔργο παρόμοιο πρὸς τὴ χρονογραφία πού ἐξετάζουμε θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ κανεὶς τὸ *Χρονολογραφικὸν σύντομον* τοῦ Πατριάρχου Νικηφόρου.

"Ἄν θελήσει νὰ ἀναφέρει κανεὶς ἕναν αὐτοκράτορα ὡς ἐμπνευστὴ τῆς λε-

γόμενης Ἀναγέννησης τῆς ἐποχῆς τῶν Μακεδόνων, θὰ σκεφεῖ ἀμέσως τὸν **Κωνσταντῖνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο**. Ὁ πολυπόθητος διάδοχος τοῦ Λέοντα Ζ΄ γεννήθηκε τὸ 905· ἑπτὰ χρονῶν ἔχασε τὸν πατέρα του, γεγονός πού τὸν ἔκανε νὰ περάσει τὰ νιάτα του κάτω ἀπὸ μιὰ συνεχή ἀπειλή γιὰ τὴ ζωὴ του, τόσο κατὰ τὴ διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ θείου του Ἀλεξάνδρου (912-913) ὅσο καὶ στὰ ἀνήσυχα χρόνια πού ἀκολούθησαν. Ἀπὸ τὸ 920 ἀσκοῦσε τὴν ἐξουσία ὡς συμβασιλεὺς καὶ βασιλεοπάτωρ ὁ Ρωμανὸς Α΄ Λακαπηνός. Ὁ νόμιμος διάδοχος τοῦ θρόνου δὲν μποροῦσε ἐπὶ δεκαετίες νὰ ἀσκήσει πολιτικὴ ἐπιρροή. Μόνο μετὰ τὴν πτώση τοῦ Λακαπηνοῦ καὶ τὸν ἀποκλεισμό τῶν γιῶν του ἀπὸ τὴ διακυβέρνηση τοῦ κράτους, ἀνέλαβε ὁ Κωνσταντῖνος τὴν ἐξουσία καὶ τὴν ἄσκησε ἐπὶ δεκατέσσερα χρόνια (945-959). Ἐνῶ στὰ προηγούμενα χρόνια οἱ σκληροὶ ἀγῶνες ἐναντίον τῶν Βουλγάρων συνεχίζονταν ὡς τὸ θάνατο τοῦ τσάρου Συμεῶν (927), καὶ οἱ Ρῶσοι ἀκόμη καὶ τὸ 944 ἐπιχειροῦσαν μιὰ ἐπίθεση κατὰ τῆς Κωνσταντινούπολης, τὴν περίοδο τῆς μονοκρατορίας τοῦ Κωνσταντῖνου οἱ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις περιορίστηκαν στὸ ἀραβικὸ ἀνατολικὸ μέτωπο. Ὡς ἀντίβαρο στὴν ἀπελευθέρωση τῶν Ἀρμενίων καὶ τῶν Ἰβήρων ἔρχεται ἡ ἀποτυχία τῆς ἐκστρατείας κατὰ τῆς ἀραβοκρατούμενης Κρήτης (949). Ἀντίθετα, στὸ Βορρὰ ἐπικρατοῦσε εἰρήνη· τὸ 957 μάλιστα ἡ πριγκίπισσα Ὀλγα τοῦ Κιέβου πραγματοποίησε ἐπίσημη ἐπίσκεψη στὴν Κωνσταντινούπολη.

Σὲ ἓνα τέτοιο πολιτικὸ κλίμα ἔζησε ὁ Πορφυρογέννητος, πού εἶχε θέσει στὴ ζωὴ του πνευματικὸς κυρίως στόχους. Ὁ Κωνσταντῖνος δὲν ἦταν μόνον συγγραφέας, ζωγράφος καὶ φιλόμουσος, ἀλλὰ ἔδωσε καὶ τὴν ὠθηση γιὰ ἓνα μακρόπνοο πρόγραμμα συγκέντρωσης καὶ συγγραφῆς ἔργων, πού ἐντασσόταν στὸ πλαίσιο τοῦ ἐγκυκλοπαιδισμοῦ τῆς ἐποχῆς του.¹⁶¹ Ἔτσι θεώρησε ἀπαραίτητο νὰ γίνεи μιὰ ὀρθὴ ἐπιλογή μέσα ἀπὸ τὴν πληθώρα τῶν ἱστορικῶν ἔργων πού εἶχαν σωθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, καὶ τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ συνεχῶς αὐξανόταν μὲ τὴν προσθήκη νέων ἔργων βυζαντινῶν συγγραφέων.¹⁶² Ἐνῶ ὁ Φώτιος πρὶν ἀπὸ ἓναν αἰῶνα στὴ *Βιβλιοθήκη* του ἀπέβλεπε σὲ μιὰ *bibliographie raisonnée* συγγραφέων, ὁ Κωνσταντῖνος ἔβαλε νὰ συγκεντρώσουν τὴν ἑλληνικὴ καὶ βυζαντινὴ ἱστορικὴ γραμματεία καὶ νὰ τὴν κατατάξουν συστηματικὰ, σύμφωνα μὲ τὸ περιεχόμενο, σὲ πενήντα τρεῖς ὁμάδες (ὑποθέσεις). Ἄν καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος αὐτῆς τῆς

161. A. Dain, «L'encyclopédisme de Constantin Porphyrogénète», *Lettres d'humanité* 12 (1953) 64-81.— P. Lemerle, «L'encyclopédisme à Byzance à l'apogée de l'empire, et particulièrement sous Constantin VII Porphyrogénète», *Cah. d'hist. mond.* 9 (1966) 596-616.

162. *Excerpta de virtutibus et vitiis* I, Βερολίνο 1906, σελ. 1 κ.έ. Ἐδῶ παρουσιάζει τὴν προσπάθεια αὐτὴ καὶ τὴ δικαιολογεῖ (1, 12 κ.έ.: ἐπ' ἀπειρόν τε καὶ ἀμήχανον ἢ τῆς ἱστορίας εὐρύνητο συμπλοκή κτλ.).

χολοσιαίας ἐγκυκλοπαιδείας χάθηκε — ὑπάρχουν μάλιστα ὑποθέσεις τῶν ὁποίων δὲν γνωρίζουμε οὔτε κἀν τὸν τίτλο — τὰ τμήματα ποὺ μᾶς ἔχουν διασωθεῖ ἔχουν μεγάλη ἀξία. Πλήρες ἔχει σωθεῖ τὸ Ἔκλογαὶ περὶ πρεσβειῶν (*Excerpta de legationibus*), ποὺ διαιρεῖται σὲ δύο μέρη: τὶς ἀποστολὲς ξένων λαῶν πρὸς τοὺς Βυζαντινοὺς καὶ τὶς ἀποστολὲς τῶν Βυζαντινῶν πρὸς ξένους λαοὺς. Τὸ θέμα αὐτὸ εἶχε ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴ βυζαντινὴ διπλωματία· Αἱ Ἔκλογαὶ μποροῦσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς πρακτικὸ βοήθημα ἀλλὰ καὶ ὡς διδακτικὸ ἐγχειρίδιο. Ἡ ἱστορία καὶ ἡ βυζαντινολογία χρωστοῦν στὴν προσπάθεια αὐτὴ τὴ διάσωση διαφόρων συγγραφέων — τουλάχιστον μεγάλων ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὰ ἔργα τους — ποὺ σὲ ἄλλη περίπτωση θὰ εἶχαν χαθεῖ. Αὐτὸ ἰσχύει γιὰ τὸν Εὐνάπιο, τὸν Πρίσκο, τὸν Μάλχο, τὸν Πέτρο Πατρίκιο καὶ τὸν Μένανδρο. Σὲ περιπτώσεις ἄλλων συγγραφέων μπορεῖ νὰ γίνῃ σύγκριση μὲ τὸ σωζόμενον πρωτότυπο. Γενικὰ οἱ λόγιοι ποὺ ἐργάζονταν κάτω ἀπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ Κωνσταντίνου ἐπέφεραν μικρὲς ἀλλαγὲς στὸ κείμενο· ἀρκοῦνταν στὸ νὰ προσθέτουν εἰσαγωγές, νὰ παραλείπουν τὶς μακροσκελεῖς παρεμβάσεις, νὰ ἐνώνουν τὰ διάφορα ἀποσπάσματα μεταξὺ τους καὶ νὰ παραπέμπουν σὲ ἄλλες ομάδες (ὑποθέσεις). Μᾶς σώζεται ἀκόμη τὸ μισὸ περίπου τῆς συλλογῆς *Περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας* (*Excerpta de virtutibus et vitiis*), ποὺ εἶναι σημαντικὴ γιὰτὶ μεταξὺ ἄλλων μᾶς παραδίδει ἐκτενὴ ἀποσπάσματα τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου τοῦ Δίωνα Κασσίου, ποὺ μέχρι τότε σωζόταν ἀκέραιο. Δύο ἄλλες ομάδες ἐμφανίζονται μὲ τοὺς τίτλους *Περὶ γνωμῶν* (*Excerpta de sententiis*) καὶ *Περὶ ἐπιβουλῶν κατὰ βασιλέων γεγονοιῶν* (*Excerpta de insidiis*). Ἀπόπειρες κατὰ τῆς ζωῆς βασιλέων καὶ σφετερισμοὶ τοῦ θρόνου ἀποτελοῦσαν πάντα ἐπίκαιρα καὶ ἐνδιαφέροντα θέματα, ὅπως ἐξάλλου συνέβαινε καὶ μὲ τὶς διαδικασίες καὶ τὶς λεπτομέρειες τῆς ἀναγόρευσης σὲ βασιλέα (*Περὶ βασιλέων ἀναγορεύσεως*), ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ θέμα τῆς πρώτης ομάδας τῶν Ἔκλογῶν, ποὺ δὲν σώζεται.¹⁶³ Τὴν εὐρεία χρῆση ποὺ γνώρισαν τὰ *Excerpta* τοῦ Κωνσταντίνου τὴ διαπιστώνουμε ἤδη ἀπὸ τὴ Σούδα.

Ἡ προσπάθεια ποὺ ξεκίνησε ὁ Κωνσταντίνος Ζ΄ γιὰ τὴ συγκέντρωση ἐγκυκλοπαιδικῶν γνώσεων ἀπλωνόταν καὶ σὲ πολλοὺς ἄλλους τομεῖς, στοὺς ὁποίους ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα ἀξιοποίησης τῶν γνώσεων καὶ στὴν πράξη. Ἔτσι, στὴν πρωτοβουλία τοῦ αὐτοκράτορα ὀφείλονται μιὰ συλλογὴ γεωπονικῶν γνώσεων (*Γεωπονικά*), ἓνα ἱατρικὸ ἐγχειρίδιο (*Ἰατρικά*), μιὰ συλλογὴ κτηνιατρικοῦ περιεχομένου (*Ἰππιατρικά*) καθὼς καὶ μιὰ συλλογὴ ἀποσπασμάτων ποὺ ἀφοροῦν τὴ ζωολογία.¹⁶⁴ Ὁ Κωνσταντίνος ἀνέθεσε στὸν

163. Γιὰ τὶς ομάδες *Περὶ στρατηγημάτων* καὶ *Περὶ δημηγοριῶν* βλ. ἐδῶ, Γ' τόμο.

164. Πρβλ. ἐδῶ, Γ' τόμο. Ὁ Lemerle,

ὁ.π. 611-614, ἐκφράζει κάποιες ἐπιφυλάξεις κατὰ πόσο οἱ τελευταῖες αὐτὲς συλλογὲς πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν στὸν Κωνσταντίνου.

Ίωσήφ Γενέσιο νά γράψει τήν ἱστορία τοῦ 9ου αἰώνα, ὡς τήν ἴδρυση τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας ἀπό τόν Βασίλειο Α'. Τό ἔργο αὐτό εἶχε σκοπό νά ἀποτελέσει συμπλήρωμα στήν ἐκτενή βιογραφία τοῦ παπποῦ του (*Vita Basilii*), πού τήν εἶχε γράψει ὁ ἴδιος ὁ Κωνσταντίνος, προκειμένου νά ρίξει εὐνοϊκότερο φῶς στό σκοτεινὸ ξεκίνημα τῆς οἰκογένειάς του· ὁ *Bios τοῦ Βασιλείου* ἐντάχθηκε καί πῆρε τή θέση τοῦ πέμπτου βιβλίου στους *Scriptores post Theophanem*.¹⁶⁵ Ὡς ἡγεμόνας ὁ Κωνσταντίνος ἔδειξε μεγάλο ἐνδιαφέρον γιά θέματα παιδείας —μαθαίνουμε γιά τήν προσπάθειά του νά δημιουργήσει μιὰ ἐλίτ μὲ ἐξαιρετικούς δασκάλους¹⁶⁶— ἀλλὰ καί γιά κοινωνικά προβλήματα, γιά τήν προστασία τῶν μικροκτηματιῶν καί τῶν στρατιωτικῶν κτημάτων, γιά τοὺς ὄρους διαβίωσης τῶν αἰχμαλώτων πολέμου καί γιά τὰ νοσοκομεῖα.

Τρία ἔργα πού μᾶς σώζονται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορα ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία γιά τὴ γνώση τῆς βυζαντινῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς καί διπλωματίας καί γιά τήν ἱστορία τῆς διοίκησης καί τοῦ πολιτισμοῦ γενικότερα. Τὸ πρῶτο, γνωστὸ μὲ τὸν συμβατικὸ του τίτλο *De administrando imperio* (*DAI*), δὲν διαθέτει ἕναν εὐχρηστο ἐλληνικὸ τίτλο· τὸ χειρόγραφο κείμενο προδίδει μόνο ὅτι ὁ Κωνσταντίνος εἶχε ἀφιερώσει τὸ ἔργο αὐτὸ στὸν γιό του Ρωμανό. Ἀπὸ διάφορες ἄμεσες καί ἔμμεσες χρονολογήσεις συμπεραίνεται ὅτι τὸ *DAI* γράφτηκε στὰ χρόνια 948-952· ἴσως νά ἦταν δῶρο πρὸς τὸν Ρωμανό Β', ὅταν ἔκλεινε τὰ δεκατέσσερά του χρόνια (μέσα τοῦ 952).¹⁶⁷ Στὸ προοίμιο ὁ πατέρας ἀπευθύνεται στὸν γιό μὲ σαφῶς διδακτικὴ πρόθεση: Σκοπὸς του εἶναι νά τοῦ παρουσιάσει τὰ προτερήματα καί ἐλαττώματα τῶν διαφόρων λαῶν, τίς παράλογες ἀπαιτήσεις τους καί τοὺς τρόπους γιά νά τίς ἀποκρούει, τήν ἱστορία καί διάφορες πληροφορίες γιά τὸν τρόπο ζωῆς τῶν ξένων λαῶν, τέλος διάφορες ἀλλαγές πού εἶχαν ἐπέλθει μέσα στή βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Τὸ προοίμιο κλείνει μὲ μιὰ εὐχὴ τοῦ Κωνσταντίνου γιά τὴ μελλοντικὴ διακυβέρνηση ἀπὸ τὸν διάδοχο, πού διέπεται ἀπὸ τὴ ρητορικὴ τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορικῆς ἰδεολογίας. Στὸ πρῶτο μέρος ὁ Κωνσταντίνος Ζ' παραθέτει τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν Πατζινακῶν, τῶν Χαζάρων, τῶν Ρώσων, τῶν Βουλγάρων, τῶν Τούρκων (δηλ. τῶν Οὐγγρων) καί παρουσιάζει τίς δυνατότητες τῆς βυζαντινῆς διπλωματίας νά στρέψει τὸν ἕνα λαὸ ἐναντίον τοῦ ἄλλου (κεφ. 1-13). Τὸ ἕνατο κεφάλαιο περιλαμβάνει τὴ γνωστὴ περιγραφή τῆς ποτάμιας ὁδοῦ (Δνεῖπερος) [πού ἀκολουθοῦσαν οἱ Ρῶς γιά νά φτάσουν ἀπὸ τὸ Κίεβο στὸν Εὐξείνιο Πόντο καί ἀπὸ ἐκεῖ στήν Κωνσταντινούπολη. Τὸ δέκατο τρίτο κεφάλαιο μᾶς πληροφορεῖ γιά τὴ βυζαντινὴ διπλωματία καί τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐκμεταλλεῦσταν τὸ ἀνώτερο πολιτιστικὸ

165. Πρβλ. παραπάνω σελ. 143.

Universität von Konstantinopel, Μόναχο

166. Βλ. P. Speck, *Die Kaiserliche*

1974, 22-28.

167. Moravcsik 365.

επίπεδο τῶν Βυζαντινῶν σὲ βάρος τῶν ἐθνῶν· μόνο τοὺς Φράγκους ἀναγνώριζαν, ἐκόντες ἄκοντες, ὡς ἰσότιμους. Τὸ γεωγραφικὸ-ἐθνογραφικὸ μέρος ἀσχολεῖται μὲ τοὺς Ἀραβες, τὴν Ἰσπανία, τὴν Ἰταλία, τὴ Δαλματία, τοὺς Κροάτες καὶ τοὺς Σέρβους, τοὺς Μαγυάρους, τοὺς Χαζάρους, καὶ τέλος μὲ τὴ χώρα μεταξὺ Δούναβη καὶ Καυκάσου καὶ μὲ τὴν ἴδρυση τοῦ ὄχλου Σαρκέλ στὸν ποταμὸ Δόν (κεφ. 14-42). Ἀκολουθοῦν τμήματα γιὰ τοὺς Ἀρμενίους καὶ Ἰβηρες (Γεωργιανούς), καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Κύπρου τὸν 7ο αἰῶνα (κεφ. 43-48). Τὸ τελευταῖο μέρος τοῦ *DAI* ἀφιερώνεται τοὺς Σλάβους τῆς Πελοποννήσου, τὴ χερσόνησο τῆς Χερσώνας καὶ τὸν αὐτοκρατορικὸ δρόμωνα (ἓνα εἶδος ναυαρχίδας) μὲ τὸ πλήρωμά του (κεφ. 49-53).

Ἀπὸ τὸ προσωπικὸ ὕφος στὸ προοίμιο καὶ τὶς προσφωνήσεις πρὸς τὸν γό του διαφαίνεται ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος εἶχε ἀναλάβει ὁ ἴδιος τὴ σύνταξη τοῦ ἔργου, χωρὶς ὅμως νὰ καταφέρει νὰ τὴν ὀλοκληρώσει μὲ συνέπεια. Ἡ συλλογὴ καὶ σύνθεση τῶν διαφόρων κεφαλαίων κράτησε ἀρκετὰ χρόνια· ἔτσι ἐξηγοῦνται διάφορες ἀντιφάσεις καὶ ἐπαναλήψεις. Ἡ στερεότυπη ἀρχὴ πολλῶν κεφαλαίων μὲ ἓνα ἰστέον ὅτι ἢ μόνο ὅτι μαρτυρεῖ τὴν ὑπαρξὴ πηγῶν διαφορῶν εἰδῶν. Τὸ ἔργο διέθετε ἀρχικὰ ἓναν συγκεκριμένο σκελετό, ἢ περιγραφὴ μὲ δὲν ἔχει συνοχὴ.¹⁶⁸ Πιθανότατα τὰ κεφ. 14-42, μὲ τὶς πλούσιες ἱστορικὲς, τοπογραφικὲς καὶ ἀρχαιολογικὲς πληροφορίες τους, γράφτηκαν ὡς μέρος μιᾶς πραγματείας *Περὶ ἐθνῶν*. Τὰ κεφάλαια αὐτὰ διαφέρουν οὐσιαστικὰ ἐπὶ τὰ κεφ. 1-13, ποὺ ἔχουν διδακτικὸ περιεχόμενον γύρω ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ· σ' αὐτὰ ταιριάζουν καλύτερα τὰ κεφ. 43-46, ποὺ ἀφιερώνονται στὴ σύγχρονη διπλωματία. Σὲ πολλὰ σημεῖα διακρίνονται πρόχειρες προτάσεις νὰ δοθεῖ συνοχὴ στὰ ἄσχετα μεταξὺ τους κεφάλαια.¹⁶⁹ Τὸ *DAI*, τὰρ' ὅλες τὶς ἀτέλειές του, περιέχει πλῆθος σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους καὶ τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, κυρίως μὲ γιὰ τοὺς λαοὺς ἐκείνους μὲ τοὺς ὁποίους τὸ Βυζάντιο ἤλθε σὲ ἐπαφὴ κατὰ τὴ διάρκειά τῶν αἰῶνων. Ὅπως εἶναι φυσικὸ γιὰ ἓνα ἔργο ποὺ προοιζόταν γιὰ προσωπικὴ χρῆση τοῦ διαδόχου, τὸ *DAI* δὲν ἔγινε ἀντικείμενον ἐπιγραφῆς. Τὸ μόνον χειρόγραφο βυζαντινῆς ἐποχῆς ποὺ μᾶς σώζεται ἀντιγράφηκε —ἴσως ἀπὸ τὸ πρωτότυπο— μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1059 καὶ 1081 κατὰ παραγγελία τοῦ καίσαρα Ἰωάννη Δούκα (*Par. gr. 2009*).¹⁷⁰

168. J. B. Bury, «The Treatise *De Administrando Imperio*», *BZ* 15 (1906) 17-577.

169. *Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio*, τόμ. II, *Commentary*, ἐκδ. R. J. H. Jenkins, *Iovdino* 1962, σελ. 2-5.

170. Γ. Κόλιας, «Ὁ καῖσαρ Ἰωάννης Δούκας ἀντιγράφος τοῦ κώδ. *Par. gr. 2009* τοῦ *De administrando imperio*», *EEBZ* 14 (1938) 300-305.— G. Moravcsik, «La provenance du manuscrit byzantin du *De Administrando imperio*», *Bull. Soc. Hist. Bulg.* 16-18 (1940)

Ἐντάξιο τοῦ *DAI* εἶναι τὸ ἄλλο ἔργο τοῦ αὐτοκράτορα, πού εἶναι γνωστό μόνον μὲ τὸν συμβατικὸ τίτλο *De cerimoniis*, καθὼς οὔτε αὐτὸ διαθέτει ἕναν εὐχρηστο ἑλληνικὸ τίτλο.¹⁷¹ Καὶ ἐδῶ πρόκειται γιὰ μιὰ συλλογὴ ὑλικοῦ πού ἔγινε κατὰ διαταγὴ τοῦ αὐτοκράτορα γιὰ χάρη τοῦ γιοῦ τοῦ Ρωμανοῦ. Ἡ σύλληψη τοῦ ἔργου καὶ οἱ λόγοι πού ὀδήγησαν στὴ σύνταξή του ἦταν μὲν σαφεῖς, τὸ ἀποτέλεσμα ὁμῶς τῆς ἐργασίας δὲν ἦταν τέτοιο ὥστε νὰ ἔχουμε σαφὴ διάρθρωση καὶ σύνταξη τῆς ὕλης. Ἡ συμβολὴ τοῦ Κωνσταντίνου στὴ σύνταξη τοῦ *De cerimoniis* δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ προσδιοριστεῖ, πάντως δὲν πρέπει νὰ ἦταν πολὺ μεγάλη. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ αὐτοκράτορας θεωροῦσε τὸν ἑαυτό του, ὅπως καὶ στὴν περίπτωσι τοῦ *DAI*, ὡς τὸν ὑπεύθυνον ἐκδότῃ. Τὸ πρῶτο βιβλίον ἀφιερώνεται ἐξολοκλήρου στὴν αὐλικὴ ἐθιμοτυπία, ἡ πολιτικὴ σημασία τῆς ὁποίας ἀναλύεται στὸ προοίμιον. Ὁ Κωνσταντῖνος ἐπικαλεῖται ἐδῶ παλαιότερες πηγές, αὐτόπτες μάρτυρες καὶ τὴν προσωπικὴν του πείρα. Τὸ πρῶτον βιβλίον περιέχει ὁδηγίες γιὰ ὅλες τὶς ἑορταστικὰς ἐκδηλώσεις, τὶς λιτανεῖες καὶ δεξιώσεις στὸ πλαίσιον ἐκκλησιαστικῶν ἑορτῶν, γιὰ τοὺς ἑορτασμοὺς μὲ τὴν εὐκαιρίαν στέψεων, γάμων ἢ γεννήσεων στὴν αὐτοκρατορικὴ οἰκογένεια, ἀνακηρύξεων σὲ καίσαρα, νοβελίσσιμον, κουροπαλάτην, μάγιστρον, πατρίκιον καὶ σὲ ἄλλα ἀξιώματα· περιέχει ἐπίσης ὁδηγίες γιὰ τὴ διοργάνωσιν ἵπποδρομιῶν καὶ ἄλλων μαζικῶν ἐκδηλώσεων. Σὲ πολλὰ σημεῖα ἀναφέρονται οἱ ἐπευφημίαι τῶν δήμων, πού περιεῖχαν πολλὰ λατινικὰ στοιχεῖα· δυστυχῶς, στὸ κείμενον πού μᾶς ἔχει σωθεῖ οἱ ἐπευφημίαι αὐτὲς σὲ πολλὰς περιπτώσεις ἔχουν παραποιηθεῖ πολὺ. Τὰ περισσότερα κεφάλαια ἀρχίζουσι μὲ τὸ στερεότυπον ὅσα δεῖ παραφυλάττειν, πού ἀπευθύνεται στὸν τελετάρχην τῆς αὐλῆς. Οἱ σχολαστικὲς ὁδηγίες γιὰ ὅλες τὶς κινήσεις τῶν πρωταγωνιστῶν καὶ τῶν πολυάριθμων κομπάρσων — μιὰ θεατρικὴ σκηνοθεσία πού ἀπέβλεπε στὴν ἀναπαράστασιν καὶ ἐπιβεβαίωσιν τοῦ πολιτικοῦ συστήματος! — μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ παρακολουθήσουμε ἀκόμη καὶ σήμερον τὶς μετακινήσεις πού ἔκανε ὁ αὐτοκράτορας σὲ τέτοιαις περιπτώσεις.¹⁷² Οἱ πολλὰς πληροφορίες γιὰ τὰ ἐνδύματα τῶν ἀξιωματῶν καὶ τοὺς χώρους τοῦ παλατιοῦ μᾶς παρέχουν μιὰ ζωντανὴ εἰκόνα τῆς ζωῆς στὴν αὐλή, δὲν ἐπαρκοῦν ὁμῶς γιὰ τὴν πλήρη καὶ ἀσφαλὴ ἀναπαράστασιν τῶν ἀνακτόρων. Τὰ τελευταῖα κεφάλαια τοῦ πρώτου βιβλίου, πού ἐν μέρει ἀνάγονται στὸν Πέτρο Πατρίκιον, μᾶς ὀδηγοῦν ἀπὸ τὶς διαδικασίας ἀνάληψης καθηκόντων ἀνωτατῶν ὑπαλλήλων στὴν ὑποδοχὴ τῶν ξένων πρέσβειων καὶ τελικὰ στὴν τελετὴ τῆς στέψης τοῦ αὐτοκράτορα. Τὰ κεφάλαια 91-95 παρουσιάζουσι τὴν ἀναγόρευσιν καὶ τὴν ἀνοδοὺν στὸ θρόνον τῶν αὐτοκρατόρων Λέοντα Α', Ἀνα-

171. Στὴν ἀρχὴ τοῦ πρώτου βιβλίου ἀναφέρεται μόνον: *Κωνσταντίνου σύνταγμα τι καὶ βασιλείου σπουδῆς ὄντως ἄξιον ποίημα.*

172. R. Guiland, «Sur les itinéraires du Livre des Cérémonies», *Αθηνα* 65 (1961) 74-100.

στασίου Α', 'Ιουστίνου Α', Λέοντα Β' και 'Ιουστινιανού Α', βασιζόμενα προφανώς σε αρχαικό υλικό. Τα κεφάλαια αυτά έχουν ανυπολόγιστη αξία για τις πληροφορίες που μᾶς παρέχουν για την πολιτικά σημαντικότερη αυτή διαδικασία στο Βυζάντιο. Το κεφάλαιο 96, που περιέχει την άνοδο στο θρόνο του Νικηφόρου Β' Φωκά, προστέθηκε μετά το θάνατο του Κωνσταντίνου Ζ'. Το κεφάλαιο 97, για την ανάληψη του αξιώματος του προέδρου τῆς συγκλήτου, δὲν ἔχει καμιά σχέση με τὰ προηγούμενα.

"Ένα παράρτημα του πρώτου βιβλίου (σελ. 444-508 Β) παρουσιάζει τις προετοιμασίες που απαιτούνταν, όταν ο αυτοκράτορας ἐπρόκειτο νὰ ἐκστρατεύσει στο ἀνατολικό μέτωπο. "Έτσι παίρνουμε μιὰ ἰδέα για τὸ ὑπολογίσιμο ἐμφυχο καὶ ἄψυχο ὑλικὸ που χρειαζόταν, μαθαίνουμε λεπτομέρειες για τὰ μέτρα που λαμβάνονταν στους διάφορους σταθμούς, καθὼς καὶ για τὴ σύνθεση τῆς αυτοκρατορικῆς σκευῆς.¹⁷³ Παρεμβάλλεται ἕνα προοίμιο που, ὅπως καὶ στο *DAI*, ὁ πατέρας ἀπευθύνει στὸν γιό. Σύμφωνα με αὐτό, τὸ κείμενο γράφτηκε στὴ μονὴ Σιγριανῆς ἀπὸ τὸν Λέοντα Κατάκυλα, που ὑπηρέτησε ὡς μάγιστρος ἐπὶ Λέοντα Σ', καὶ βρέθηκε μετὰ ἀπὸ μακρόχρονες ἐρευνες, που ἔγιναν κατὰ διαταγὴ του Κωνσταντίνου Ζ' (σελ. 456 κ.έ. Β). "Επειδὴ ὅμως, ὅπως ἀναφέρεται, ὁ Κατάκυλας δὲν πέτυχε τὸ ὕφος καὶ τὴ γλώσσα που απαιτούνταν (ἐπειδὴ χρησιμοποίησε τὴν καθομιλουμένη), ἦταν ἀπαραίτητη μιὰ ἐπεξεργασία του ἔργου. Το παράρτημα ὁλοκληρώνεται με κεφάλαια που ἀφορῶν τὴν ἐπάνοδο του αυτοκράτορα ἀπὸ νικηφόρες ἐκστρατείες, ὅπου ὡς παραδείγματα ἀναφέρονται οἱ περιπτώσεις του Βασιλείου Α' καὶ του Θεοφίλου.

Σὲ σχέση με τὰ κεφάλαια του πρώτου βιβλίου, τὰ πενήντα ἑπτὰ του δευτέρου φαίνεται νὰ ἔχουν ὑποστῆ ἀκόμη λιγότερη ἐπεξεργασία ὅσον ἀφορᾶ τὴν κατανομὴ τῆς ὕλης. "Ανάμεσα στα πρώτα εἴκοσι τρία κεφάλαια — ὅσα δεῖ παραφυλάττειν, δηλ. ὁδηγίες για διάφορες περιστάσεις στὴ ζωὴ τῆς ἀλλῆς — παρεμβάλλονται περιγραφὲς ἐπίσημων ἐπισκέψεων καθὼς καὶ τῆς ἀνάρρησης στο θρόνο του Ρωμανοῦ Β' (αὐτὴ ἡ τελευταία δὲν σώζεται στα χειρόγραφα). Το ὑπόλοιπο μέρος του βιβλίου ἀποτελεῖται ἀπὸ ποικίλο ὑλικό, ὅπως εἶναι π.χ. τὰ κεφάλαια για τὸν πατριάρχη καὶ τὴ Μεγάλῃ 'Εκκλησία, για τοὺς αυτοκρατορικοὺς τάφους,¹⁷⁴ για τὶς ἐκστρατείες τῶν αυτοκρατόρων Λέοντα Σ' καὶ Κωνσταντίνου Ζ' ἐναντίον τῆς Κρήτης (σελ. 651-664, 664-678 Β), για τὸ *Κλητορολόγιον* του Φιλοθέου (σελ. 702-783) καὶ για τὴν "Εκθεσιν του 'Επιφανίου του Κυπρίου (σελ. 791-798).

"Αν καὶ πὶὸ πάνω ἀναφέραμε τὴ γλωσσικὴ βελτίωση που ὑπέστη τὸ κείμενο του Κατάκυλα, τὸ *De cerimoniis* ὅπως καὶ τὸ *DAI* περιέχουν πολ-

173. G. Huxley, «A List of ἀπλη-
κτα», *GRBS* 16 (1975) 87-93.

174. C. Mango - I. Ševčenko, «Ad-

ditional Note on the Tombs and Obits
of the Byzantine Emperors», *DOP* 16
(1962) 61-63.

12 Hunger, *Ἡ λόγια γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*

λά στοιχεῖα τῆς καθομιλουμένης. Θὰ ἦταν ὑπερβολικὸ νὰ προσπαθοῦσε κανεὶς νὰ ἀποφύγει τέτοιες λέξεις καὶ ἐκφράσεις, ὅταν καὶ στὰ δύο ἔργα εἶχε νὰ κάνει μὲ ἓνα πλῆθος τεχνικῶν ὄρων ἀπὸ τὴ ζωὴ τῆς αὐλῆς, τὴ διοίκηση καὶ τὸ στρατό, καθὼς καὶ μὲ μεγάλο ἀριθμὸ ἐθνικῶν ὀνομάτων καὶ τοπωνυμίων. Κατὰ τὰ ἄλλα φαίνεται νὰ μὴν ἔχουν ἐπέλθει ἀλλαγές στὴ γλωσσικὴ μορφή τῶν διαφόρων πηγῶν.¹⁷⁵ Στὸ *DAI* (κεφ. 1) ὁ αὐτοκράτορας δηλώνει ρητὰ στὸν γιό του ὅτι δὲν ἔχει καμιὰ ρητορικὴ ἢ ἀττικίζουσα φιλοδοξία. Αὐτὸ —καθὼς καὶ μιὰ παρόμοια παρατήρηση στὸ προοίμιο τοῦ *De cerimoniis*— δὲν πρέπει νὰ ἐκληφθεῖ ὡς προγραμματικὴ δήλωση, ἀλλὰ μᾶλλον ὡς ἓνα εἶδος δικαιολογίας. Ἄν δὲν λάβουμε ὑπόψη τὰ παλιμψηστα φύλλα ποῦ βρέθηκαν τελευταῖα, ἀπὸ τὸ *De cerimoniis* —ὅπως καὶ ἀπὸ τὸ *DAI*— μᾶς σώζεται μόνο ἓνα χειρόγραφο, πράγμα ποῦ ἐξηγεῖται, ὅπως εἴπαμε, ἀπὸ τὸν ἰδιωτικὸ χαρακτήρα τοῦ συμπιλήματος.

Ἡ πληθώρα τοῦ ὕλικου ποῦ προσφέρει τὸ *De cerimoniis* γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ καὶ γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τῶν Βυζαντινῶν θὰ πρέπει νὰ συγκεντρωθεῖ καὶ νὰ σχολιαστεῖ· σημαντικὸ βῆμα πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ εἶναι ὁ ἐπιτυχημένος σχολιασμὸς τοῦ J. J. Reiske ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα. Τὰ σχέδια γιὰ μιὰ *Realencyclopädie* τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ πραγματοποιηθοῦν, ἂν δὲν προηγηθεῖ ἓνας πλήρης σχολιασμὸς τοῦ *De cerimoniis*.

Γιὰ τὸ *De thematibus*, τὸ τρίτο συλλεκτικὸ ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Ζ', πρβλ. τόμ. Α', σελ. 394 κ.έ. Ἐνα ἀνάλογο πρὸς τὸ *De cerimoniis* ἔργο ἀπὸ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ ἐποχὴ ἀποτελεῖ τὸ κείμενο μὲ τὸν συμβατικὸ τίτλο *De officiis*, ποῦ ἐσφαλμένα ἀποδίδεται σὲ κάποιον Γεώργιο Κωδινό. Ἡ πραγματεία αὐτὴ περιέχει πληροφορίες γιὰ τὴν ἱεραρχία τῶν αὐλικῶν ἀξιωματοῦχων, γιὰ τὶς διαφορὲς ἐπίσημες στολές τους, γιὰ τὰ καθήκοντά τους (ἐφόσον εἶχαν), γιὰ τὴν ἐθιμοτυπία σὲ περιπτώσεις ἐορτῶν, γιὰ τὶς στρατιωτικὲς ἀρμοδιότητες τοῦ μεγάλου δομέστικου, γιὰ τὴ στέψη τοῦ αὐτοκράτορα, γιὰ τὴν ἀπονομὴ τοῦ τίτλου τοῦ δεσπότη, τοῦ σεβαστοκράτορα, τοῦ καίσαρα, γιὰ τὴν ἐνθρόνιση τοῦ πατριάρχου, γιὰ τὴν πένθιμη ἐνδυμασία τοῦ αὐτοκράτορα καὶ τέλος γιὰ τὴν ἐθιμοτυπία σὲ περίπτωσι ὑποδοχῆς μιᾶς αὐτοκρατορικῆς νύφης. Ἐδῶ καὶ ἀρκετὸ καιρὸ διαθέτουμε μιὰ κριτικὴ ἐκδοσὴ τοῦ κειμένου αὐτοῦ, ποῦ γράφτηκε μετὰ τὸ 1350 ἀλλὰ τὸ ἀργότερο ὡς τὸ 1368.¹⁷⁶

Ἡ Ἱστορία τοῦ Λέοντα Διακόνου, ποῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ δέκα βιβλία, εἶναι ἡ γέφυρα μεταξὺ τῆς χρονογραφίας τοῦ Συμεὼν Λογοθέτη καὶ τοῦ ἱστορικοῦ ἔργου τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ. Ἐνῶ ἡ χρονογραφία τοῦ Λογοθέτη τελειώνει μὲ τὸ θάνατο τοῦ Ρωμανοῦ Α' καὶ τὴ μονοκρατορία τοῦ Κωνσταντίνου Ζ', τὸ ἔργο τοῦ Λέοντα Διακόνου ἀρχίζει μὲ τὸ θάνατο τοῦ Κωνσταντίνου (959) καὶ φτάνει ὡς τὸ θάνατο τοῦ Ἰωάννη Α' Τζιμισκῆ (976). Ὡς πρὸς τὸ χαρακτήρα ἐπίσης ἡ Ἱστορία τοῦ Λέοντα Διακόνου κατέχει ἐνδιάμεση θέ-

ση μεταξύ τῆς χρονογραφίας τοῦ Λογοθέτη καὶ τῶν ἀπομνημονευμάτων τοῦ αὐλικοῦ οὐμανιστῆ.

Ὁ Λέων γεννήθηκε γύρω στὸ 950 στὴν Καλόη κοντὰ στὸν Τμῶλο καὶ ἦλθε νέος ἀκόμη στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ σπουδάσει.¹⁷⁷ Πιθανότατα αὐτὸν ἐννοεῖ ὁ Σκυλίτζης στὸ προοίμιό του, ὅταν μιλά γιὰ κάποιον ἱστορικό, ποὺ τὸν ὀνομάζει ὁ Ἀσιανὸς Λέων.¹⁷⁸ Τὸ γεγονός ὅτι ὁ Κεδρηνὸς ὀνομάζει τὸν ἴδιο συγγραφέα *Λέοντα Καρίας* εἶναι ἐνδειξη ὅτι ὁ ἱστορικός, ποὺ γενικὰ συναντᾶται ὡς διάκονος, ἀνῆλθε ἀργότερα — ὅπως πολλοὶ διάκονοι — στὸ ἀξίωμα τοῦ μητροπολίτη με ἔδρα τὴν Ἀφροδισιάδα (Σταυρούπολη).¹⁷⁹ Ὅπως καὶ νὰ ᾄχει τὸ πράγμα, ὁ Λέων ἐγίνε διάκονος, πιθανῶς σὲ ἡλικία 22 ἐτῶν, δηλ. μετὰ τὸ 970, καὶ ἐντάχθηκε στὸν κλῆρο τοῦ παλατιοῦ (βασιλικὸς διάκονος) μετὰ τὴν ἀνοδο στὸ θρόνο τοῦ Βασιλείου Β' (976). Κατέχοντας αὐτὸ τὸ ἀξίωμα ἔγραψε ἕνα ἐγκώμιο (ποὺ μᾶς σώζεται) στὸν νεαρὸ αὐτοκράτορα.¹⁸⁰ Πρωτύτερα ἔμενε στὴ Μικρὰ Ἀσία, ὅπου, τὸν καιρὸ περίπου ποὺ ἐγίνε πατριάρχης ὁ Ἀντώνιος Γ' Στουδίτης (974), εἶδε μετὰξὺ ἄλλων τοὺς σιαμαίους ἀδελφούς, ποὺ περιόδευαν τὴ χώρα.¹⁸¹ Ὡς διάκονος ὁ Λέων συνόδευσε τὸν Βασίλειο Β' στὴν ἐκστρατεία τῆς Βουλγαρίας, ἔζησε τὴν πολιορκία τῆς Τριαδίτζας (Σόφιας) καὶ κατόρθωσε μόλις καὶ μετὰ βίας νὰ διαφύγει καὶ νὰ μὴν πιαστεῖ αἰχμάλωτος κατὰ τὴν ὑποχώρηση τῶν Βυζαντινῶν.¹⁸² Ἡ συγγραφή τῆς *Ἱστορίας* δὲν πρέπει νὰ ὀλοκληρώθηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 992, γιὰτὶ ὁ Λέων πρὸς τὸ τέλος τοῦ ἔργου του ἀναφέρει ὅτι ὁ Βασίλειος Β'

177. Μετὰ τὸ 965 τὸν βρίσκουμε νὰ σπουδάζει στὴν Κωνσταντινούπολη: σελ. 65, 8-9 (τὸ 967)· 72, 16-18 (τὸ 968).

178. Ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτὸς τοῦ ταιριάζει — ἡ ἐπαρχία Ἀσίας με μητρόπολη τὴν Ἐφεσο! — ὅπως, ἐπίσης καὶ ἡ ἄλλη ἀνάγνωση τοῦ ἐπιθέτου ὁ Ἀσιανός = Ἀσσηνός, ἀπὸ τὴν Ἀσσο κοντὰ στὴν Ἐφεσο. Ὁ Ν. Παναγιωτάκης, «Λέων ὁ Διάκονος», *ΕΕΒΣ* 34 (1965) 1-138, ἐδῶ 20-25, ὑποστηρίζει τὴ μορφή Ἀσιανός, ἐνῶ ὁ Thurn, ἐκδότης τοῦ Σκυλίτζη, τὴ μορφή Ἀσιανός.

179. Μὲ ἐπιφύλαξη γιὰ τὴν ἀποψη αὐτή, ποὺ μετὰξὺ ἄλλων τὴν ὑποστήριξε καὶ ὁ Παναγιωτάκης, ὁ π. 15 κ.έ., ἐκφράστηκε ὁ Α. Ρ. Καždan, *VV* 20 (1961) 116. Ὁ Παναγιωτάκης προσπάθησε νὰ ὑποστηρίξει τὴν ἀποψη του αὐτή, ἐκδίδοντας τρεῖς ἐπιστολὲς τοῦ μητροπολίτη Λέοντα Καρίας, συγκρίνοντας χωρὶα παρόμοια στὸ ὕφος καὶ στηριζόμενος στὴ διαπίστωση ὅτι τόσο

ὁ Μητροπολίτης ὅσο καὶ ὁ Λέων Διάκονος ἀκολουθοῦν με συνέπεια τὸ νόμο τῶν ρυθμικῶν ἀπολήξεων τοῦ Meyer: στὸ ἴδιο 32-35. Ἡ προσπάθεια τῶν Η. Grégoire καὶ Ρ. Orgels, «La chronologie des patriarches de Constantinople», *Byz* 24 (1954) 157-178, ἐδῶ 177, νὰ ταυτίσουν τὸν Λέοντα Διάκονο με τὸν Λέοντα, τὸν μητροπολίτη Συνάδων, ὀρθὰ δὲν ἐγίνε ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὸν J. Darrouzès, *REB* 18 (1960) 122, καὶ τὸν Παναγιωτάκη, ὁ π. 39-41.

180. Ἐκδ. Ι. Συκουτρῆ, «Λέοντος τοῦ Διακόνου ἀνέκδοτον ἐγκώμιον εἰς Βασίλειον τὸν Β'», *ΕΕΒΣ* 10 (1933) 425-434, κείμενο 426-430.

181. Σελ. 164 κ.έ., κυρίως 165, 1-7.

182. Βιβλίο 10, κεφ. 8. — Ἡ Colonna 69 ἐσφαλμένα ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Λέων πιάστηκε αἰχμάλωτος. Ἡ ἐκστρατεία αὐτὴ παρεμβάλλεται ἀνάμεσα σὲ γεγονότα τῆς προηγούμενης δεκαετίας.

ἀνοικοδόμησε μέσα σὲ ἕξι χρόνια τὸν τροῦλο τῆς Ἀγίας Σοφίας, πού εἶχε καταρρεύσει ἀπὸ ἓνα σεισμὸ τὸ 986.¹⁸³ Θεωρῶ πιθανό, ὅπως ἐξάλλου καὶ ὁ Παναγιωτάκης, ὅτι ὁ Λέων ἔγραψε τὸ ἔργο του, ἀφοῦ ἀποχώρησε ἀπὸ τὴν αὐλή. Σ' αὐτὸ συνηγορεῖ καὶ ἡ ἀντικειμενικὴ κριτικὴ πού ἀσκεῖ στὸν Ρωμανὸ Β', καθὼς καὶ ἡ θετικὴ του στάση πρὸς τοὺς δύο «σφετεριστές», τὸν Νικηφόρο Φωκᾶ καὶ τὸν Ἰωάννη Τζιμισκῆ, τοὺς ὁποίους ὁ Λέων σὲ ἄλλη εὐκαιρία, στὸ ἐγκώμιο τοῦ Βασιλείου Β', χαρακτήριζε *παρεγγράπτους* (ἐπίσακτους στὴ δυναστεία).¹⁸⁴ Ὅπως δὲν πρέπει νὰ κατατάξουμε τὸν Λέοντα Διάκονο στὸς ἱστορικοὺς τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς.¹⁸⁵

Τὸ θέμα τῶν πηγῶν τοῦ Λέοντα δὲν εἶναι ἀπλό. Ὁ ἴδιος μιλά μόνο γιὰ πληροφορίες προσωπικῆς του ἢ ἄλλων αὐτοπτῶν μαρτύρων (σελ. 5, 19-22). Πραγματικὰ ἦταν σύγχρονος μὲ τὰ γεγονότα πού περιγράφει. Οἱ ὁμοιότητες πού παρουσιάζει τὸ κείμενο τοῦ Λέοντα μὲ αὐτὸ τοῦ Σκυλίτζη ἀποδόθηκαν ἀφενὸς σὲ κάποια κοινὴ πηγὴ, π.χ. ἓνα πολεμικὸ ἡμερολόγιο,¹⁸⁶ ἀφετέρου στὴν ὑπαρξὴ δύο, ἀνεξάρτητων μεταξύ τους ἐπεξεργασιῶν ἑνὸς κειμένου πού πραγματευόταν τὸ ἴδιο χρονικὸ διάστημα. Μία ἀπὸ αὐτὲς θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἡ ἱστορία τῶν Φωκάδων (ἢ λεγόμενη «πηγὴ Β»), γραμμὴ σαφῶς μὲ φιλικὴ διάθεση πρὸς τὴν οἰκογένεια αὐτή· ὁ Λέων πιθανὸν τὴν χρησιμοποίησε στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ ἔργου του.¹⁸⁷ Στὴν ἱστορία τοῦ Τζιμισκῆ δὲν παρατηροῦνται ὁμοιότητες μὲ τὸν Σκυλίτζη, ἐνῶ ἀπουσιάζει καὶ ἡ φιλικὴ διάθεση πρὸς τὴν οἰκογένεια τῶν Φωκάδων. Ἡ «πηγὴ Α», πού γράφτηκε προφανῶς μετὰ τὸ 985, ἐκπροσωποῦσε γενικὰ τὰ ἐνδιαφέροντα τῆς φεουδαρχικῆς ἀριστοκρατίας, κυρίως τοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννη Τζιμισκῆ καὶ τοῦ πατριάρχου Πολυεύκτου.¹⁸⁸ Ὁ Λέων Διάκονος δὲν ἀποκλείεται νὰ χρησιμοποίησε καὶ ἄλλες γραπτὲς πηγές, ὅπως π.χ. διάφορα ἐπίσημα ἔγγραφα. Δὲν πρέπει πάντως νὰ ὑποτιμοῦμε τὴν εὐρηματικότητά του καὶ τὴν τάση του νὰ πλάθει ἱστορίες.

Τὸ ἔργο τοῦ Λέοντα Διακόνου ἐκθέτει σημαντικοὺς ἀγῶνες τῶν Βυζαντινῶν σὲ τρία μέτωπα: τὴν Κρήτη, τὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὴ Βαλκανικὴ. Μὲ

τὸ ἔργο του δὲν προσφέρει μόνο μιὰ σύνοψη τῶν γεγονότων, ἀλλὰ δίνει καὶ ἐντυπωσιακὲς εἰκόνες διαφόρων καταστάσεων καὶ γεγονότων στὴν πρωτεύουσα καὶ τὴν ἐπαρχία (π.χ. ἀπόπειρες σφετερισμοῦ τοῦ θρόνου), ἐνῶ παρουσιάζει καὶ πολλὲς ἡγετικὲς προσωπικότητες. Στὸ πρῶτο βιβλίο, μετὰ ἀπὸ μερικὲς σύντομες παρατηρήσεις γιὰ τὸν Ρωμανὸ Β', περιγράφονται οἱ ἐπιτυχίες τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ στὴν Κρήτη (961), ἐπιτυχίες ποὺ ἀκολουθοῦνται ἀπὸ θριαμβευτικὲς νίκες τῶν ἀδελφῶν Νικηφόρου καὶ Λέοντα Φωκᾶ στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες (βιβλ. 2). Στὸ τέταρτο βιβλίο ἐμφανίζονται οἱ Βούλγαροι, ἐνῶ στὸ ἕκτο (6, 9) γίνεται λόγος γιὰ τὶς ἀπαρχὲς τῆς πολιτικῆς τους ζωῆς. Ὁ Λέων λέει ρητὰ ὅτι οἱ μόνοι βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες ποὺ νίκησαν τοὺς Βουλγάρους μέσα στὴν ἴδια τους τὴ χώρα ἦταν ὁ Κωνσταντῖνος Ε', ὁ Κωνσταντῖνος Ζ' καὶ ὁ Ἰωάννης Τζιμισκῆς. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς ξεκίνησε τὴν ἐκστρατεία του τὸ 971 ἐναντίον τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Ρώσων, δίνοντάς της τὴ μορφή Σταυροφορίας (βιβλίο 8, 1). Προηγουμένως διέταξε νὰ ἀνακαινίσουν καὶ νὰ ἐπεκτείνουν τὴ μικρὴ ἐκκλησία τοῦ Σωτῆρος στὴ Χάλκη, ποὺ μέχρι τότε χωροῦσε μόνο δεκαπέντε ἄτομα. Οἱ νικηφόροι ἀγῶνες τελείωσαν μὲ τὴν ἀναγκαστικὴ ἀποχώρηση τοῦ Σβιατοσλάβου ἀπὸ τὴ Βαλκανικὴ καὶ τὴν ἐκ νέου ὑποταγὴ τῆς Βουλγαρίας.

Ὁ Λέων, πιστὸς στὴν παράδοση τῆς ἀρχαίας ἱστοριογραφίας, προσθέτει στὴν ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων δημηγορίες καὶ ἐπιστολὲς σὲ εὐθὺ λόγῳ, ποὺ εἶναι ἰσομερῶς κατανεμημένες στὰ διάφορα βιβλία.¹⁸⁹ Μᾶς δίνει σωματοφυχογραφήματα τοῦ Νικηφόρου Β' Φωκᾶ, τοῦ Ἰωάννη Α' Τζιμισκῆ καὶ τοῦ Σβιατοσλάβου. Τοὺς δύο πρώτους, ποὺ ἦταν οἱ πρωταγωνιστὲς στὴν περίοδο αὐτὴ τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, ὁ συγγραφέας τοὺς ἐκτιμᾷ ἰδιαίτερα, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι, ὅποτε αὐτὸ ἐπιβάλλεται, δὲν τοὺς κρίνει ἀντικειμενικά. Γιὰ τὸν Νικηφόρο γράφει ὅτι ἀπαιτοῦσε ἀπὸ ὅλους νὰ δείχνουν τὴ δική του αὐτοσυγκράτηση καὶ δικαιοσύνη, πράγμα ποὺ ὀδήγησε στὸ νὰ θεωρεῖται ἰδιαίτερα σκληρὸς καὶ αὐστηρὸς (89, 24 - 90, 4). Δὲν ἀποσιωπᾷ τὴν ἔλλειψη ἐμπιστοσύνης τοῦ λαοῦ πρὸς τὸν Νικηφόρο οὔτε καὶ τὰ ἔκτροπα ποὺ συνέβησαν κατὰ τὴν παραμονή του στὴν Κωνσταντινούπολη (63, 5 - 65, 19). Καὶ στὴν εἰκόνα ποὺ μᾶς δίνει γιὰ τὸν Τζιμισκῆ παρουσιάζεται μιὰ ἰσορροπία μεταξὺ τῶν καλῶν του στοιχείων, ὅπως ἡ μεγαλοψυχία καὶ ἡ γενναιοδωρία του, καὶ τῶν ἀδυναμιῶν του, κυρίως τῆς ἀδυναμίας του γιὰ τὶς χαρὲς τῆς ζωῆς (96, 16 - 98, 2). Ἡ συνάντηση τοῦ ὑπερήφανου νικητῆ Τζιμισκῆ καὶ τοῦ ταπεινωμένου Σβιατοσλάβου, ποὺ διαπραγματεύεται τοὺς ὅρους τῆς εἰρήνης μὲ τὸν αὐτοκράτορα μέσα ἀπὸ μιὰ βάρκα, ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς ζωντανότερες εἰκόνες τοῦ ἔργου (156, 14 - 157, 12).¹⁹⁰ Μὲ τὴν περιγραφή τῆς

δολοφονίας τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ ὁ Λέων φτάνει στό ἀποκορύφωμα τοῦ νατουραλισμοῦ του: Οἱ δολοφόνοι χτυποῦν μέ τίς λαβές τῶν σπαθιῶν τους τή γνάθο τοῦ θανάσιμα τραυματισμένου αὐτοκράτορα, σέ σημεῖο ὥστε νά τοῦ σπάσουν τά δόντια. Ὁ Τζιμισκῆς τοῦ δίνει τὸ θανατηφόρο χτύπημα καί ζητᾶ ἀπό τοὺς συνεργούς του νά κάνουν τὸ ἴδιο (87, 1 - 89, 15).

Ἀπὸ τὴν Ἱστορία, βέβαια, δὲν λείπουν χαρακτηριστικά ποὺ ἀνήκουν στίς χρονογραφίες. Ἐπανελημμένα συναντοῦμε οὐράνια φαινόμενα, ὅπως τὴν ἐκλειψή ἡλίου στήν Κωνσταντινούπολη τὸ 968 (72, 1-18), κομήτες (168, 10 - 169, 13· 175, 11-20) καί πτώσεις μετεωριτῶν (172, 1-18, μέ «ἐξήγηση» τοῦ φαινομένου, ποὺ στηρίζεται στήν Ἰλιάδα Δ 73 κ.έ.!). Ἡ προφητεία τοῦ μυστηριώδους μοναχοῦ (83, 1-8), ἡ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὴ Βηρυτό, ποὺ στάζει αἷμα (166, 23 - 168, 3), καί οἱ σιαμαῖοι ἀδελφοὶ (165, 3-16) εἶναι ἐπίσης μοτίβα ποὺ θά ταίριαζαν σέ κάθε χρονογραφία. Προσπαθώντας νά ἐξηγήσει ἓνα σεισμό ποὺ ἐπληξε τὴν Κλαυδιούπολη τῆς Βιθυνίας, δίνει μεγαλύτερη βαρύτητα στό κείμενο τῶν *Ψαλμῶν*, ὅπως παλαιότερα καί ὁ Ἀγαθίας, παρὰ στὰ λόγια τῶν φυσικῶν ἐπιστημόνων.¹⁹¹

Ὡς συγγραφέας μέ ρητορικὴ παιδεία, ὁ Λέων ἔμεινε πιστὸς στό πνεῦμα τῆς μίμησης τῶν ἀρχαίων προτύπων καί στήν παράδοση τῶν συγγραφέων τῆς πρώιμης βυζαντινῆς ἐποχῆς. Τὸ ἔργο του δὲν τὸ διαίρεσε, ὅπως οἱ χρονογράφοι ἢ καί αὐτὸς ὁ Θουκυδίδης, κατὰ ἔτη καί ἐποχὲς τοῦ ἔτους, ἀλλὰ ἀφενὸς κατὰ αὐτοκράτορες, ἀφετέρου μέ βάση σημαντικὰ ἱστορικὰ γεγονότα, ὅπως ἀργότερα ὁ Ψελλός.¹⁹² Παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ Λέων ἀναφέρει συχνὰ τὴν ἀλλαγὴ τῆς ἐποχῆς τοῦ ἔτους, καί μάλιστα μέ ἓναν ἀρκετὰ πομπώδη τρόπο.¹⁹³ Αὐτὸ ἔχει ὅπωςδὴποτε σχέση μέ κάποια σχολαστικότητα, ποὺ ἐκδηλώνεται ἐπανελημμένα στήν ὑπερβολικὴ μᾶλλον προσπάθειά του νά μὴ χαθεῖ ὁ εἰρμός στήν ἀκολουθία τῶν γεγονότων.¹⁹⁴ Βρίσκουμε παρενθετικὲς προτάσεις, ὅπως αὐθις γὰρ πρὸς τὸν εἰρμόν ἐπάνειμι τῆς διηγήσεως (31, 13 κ.έ.) ἢ αὐθις γὰρ ὁ λόγος ἐπάνεισιν, ἔνθεν τὸ ἴχνος ἀπέκλινε (70, 3 κ.έ.).¹⁹⁵ Ὁ

C. B. Hase επισήμανε ότι ο Λέων, εκτός από τον Όμηρο και τη μετάφραση των Ο', χρησιμοποίησε ευρύτατα τον Άγαθία· όπως εκείνος, έτσι και ο συγγραφέας μας δίνει στο προοίμιό του αυτόβιογραφικά στοιχεία (5, 4-9). Ακολουθώντας το ύφος των πρώιμων βυζαντινών συγγραφέων, δεν γράφει ο θεός, αλλά το θεϊον (π.χ. 72, 16· 128, 5· 129, 9) ή το κρείσσον (π.χ. 82, 25). Όταν χρησιμοποιεί εκφράσεις της καθομιλουμένης ή τεχνικούς όρους δεν παραλείπει να το αναφέρει,¹⁹⁶ ενώ γενικά αναζητά σπάνιες λέξεις για να τις χρησιμοποιήσει στη θέση πιο συνηθισμένων συνωνύμων τους.¹⁹⁷ Για την περιγραφή του δύσβατου εδάφους στη Βουλγαρία ο Λέων παρεμβάλλει μια έκφραση, στην οποία χρησιμοποιεί το χωρίο της Ιλιάδας Π 111 και παραθέτει ἕξι ἐπίθετα σὲ -ώδης μέσα σὲ τρεῖς γραμμές (62, 13-20)· ἐδῶ μᾶς θυμίζει τὴν ιδιοτροπία τοῦ Εὐνάπιου, στὴν ὁποία εἶχε ἤδη ἀσκήσει κριτική ὁ Φώτιος.¹⁹⁸

Ἡ Ἱστορία τοῦ Λέοντα σώζεται μόνο στὸν κώδικα *Par. gr. 1712* (τοῦ 11ου/12ου αἰώνα). Ὁ Ν. Παναγιωτάκης ἐτοιμάζει καινούρια ἔκδοση γιὰ τὸ *CFHB*.

Με τὸν Συμεὼν Μάγιστρο καὶ Λογοθέτη συνδέονται μερικὰ δύσκολα προβλήματα τῆς βυζαντινῆς ιστοριογραφίας καὶ χρονογραφίας. Με τὸ ὄνομα αὐτὸ σώζεται μιὰ χρονογραφία ἀπὸ κτίσεως κόσμου, ποὺ φτάνει ὡς τὸ 948 (θάνατος τοῦ Ρωμανοῦ Α΄ Λακαπηνοῦ). Με τὴν ἔρευνα γιὰ τὴν προέλευση καὶ τὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ κειμένου αὐτοῦ ἀσχολοῦνται βυζαντινολόγοι διαφόρων χωρῶν ἐδῶ καὶ πάνω ἀπὸ ἕναν αἰῶνα, ἄλλος μὲ περισσότερη καὶ ἄλλος μὲ λιγότερη ἐπιτυχία. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἄς προσπαθήσομε νὰ ρίξουμε μιὰ ματιὰ στὴν ὡς τώρα ἔρευνα. Ὁ ἔλεγχος καὶ ἡ κατάταξη τῶν πολλῶν χειρογράφων, τὰ ὁποῖα —παρ' ὅλες τὶς σημαντικὲς ὁμοιότητές τους— παρουσιάζουν ἀξιόλογες διαφορὲς, ὀδήγησε στὴν πεποίθηση ὅτι ἡ χρονογραφία αὐτὴ τοῦ Λογοθέτη σώζεται σὲ πολλὲς ἐπεξεργασίες. Αὐτὲς ἄλλοτε παρουσιάζονται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Συμεὼν, ἄλλοτε ὡς ἔργα τοῦ Λέοντα Γραμματικοῦ, τοῦ Θεοδοσίου Μελιτηνοῦ, τοῦ Ἰουλίου Πολυδεύκη ἢ καὶ ἀνώνυμα. Ὁ Συμεὼν Λογοθέτης ἦταν σύγχρονος τοῦ Κωνσταντίνου Ζ΄, ἐνῶ ὁ Λέων Γραμματικὸς ὀλοκλήρωσε τὸ κείμενό του (πληρωθεῖσα) —σύμφωνα μὲ μιὰ *subscriptio* στὸν κώδικα *Par. gr. 1711*— τὸ ἔτος 1013. Ὁ «Θεοδόσιος Μελιτηνός», ἢ ὀρθότερα Μελισσηνός, ἀποδείχτηκε τελευταῖα ὅτι ἦταν ἀπλῶς ἐπινόηση τοῦ Συμεὼν Καβάσιλα (1578).¹³⁴ Ὁ Ἰούλιος Πολυδεύκης (2ος αἰώνας μ.Χ.), ὁ συγγραφέας τοῦ *Ὀνομαστικοῦ*,¹³⁵ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ἄνδρέα Δαρμάριο σὲ τρεῖς κώδικες ποὺ ἔγραψε ὁ τελευταῖος, γιὰ λόγους προβολῆς, ὡς συγγραφέας τῆς χρονογραφίας μὲ τὸν τίτλο *Ἱστορία φυσικὴ*· γιὰ τὸ λόγο αὐτὸν ἡ μορφή αὐτὴ τῆς χρονογραφίας τοῦ Λογοθέτη ὀνομάζεται «Ψευδο-Πολυδεύκης».¹³⁶

Οἱ διάφορες διασκευὲς τοῦ ἔργου ποὺ ἀναφέρθηκαν θεωροῦνται γενικὰ ἐπεξεργασίες καὶ συνέχειες μιᾶς ἀνώνυμης χρονογραφίας. Αὐτὴ φέρει τὸν συμβατικὸν τίτλον *Ἐπιτομὴ καὶ* ἔχει τὶς ρίζες τῆς στὸ ἔργο τοῦ Τραϊανοῦ Πατρικίου, ποὺ ἔφτανε ὡς τὸν αὐτοκράτορα Ἰουστινιανὸ Β΄. Ὁ ἀρχικὸς πυρήνας τῆς *Ἐπιτομῆς* ἐπεκτάθηκε ἀρχικὰ ὡς τὸ 842 καὶ ἀργότερα πάλι ὡς τὸ 948. Μετὰ ἀπὸ πολλὰς ἐπεκτάσεις, συντμήσεις καὶ συγχωνεύσεις, προστέθηκε σ' αὐτὴ, πιθανῶς ἀπὸ τὸν Συμεὼν Λογοθέτη, ἡ χρονογραφία ἢ γνωστὴ ὡς *Συνεχιστὴς τοῦ Γεωργίου*.¹³⁷ Ἐπιπλέον σύγχυση προκαλεῖ ἡ ἀνώνυμη χρονογραφία ἀπὸ κτίσεως κόσμου ὡς τὸ 963, ποὺ ἐσφαλμένα ἀποδόθηκε τὸν Συμεὼν Μάγιστρο καὶ ἐκδόθηκε μὲ τὸ ὄνομά του. Αὐτὴ ἡ χρονογραφία, ποὺ τὴ βρῖσκουμε τυπωμένη στὴν ἔκδοση Bekker τοῦ *Συνεχιστῆ* τοῦ

Θεοφάνη, ἀποτελεῖ ἓνα συμπίλημα ἀπὸ διάφορες πηγές, κυρίως ἀπὸ τὸν Θεοφάνη, τὸν Γεώργιο Μοναχό, τὸν *Scriptor incertus de Leone Armenio*, τὸν *Συνεχιστὴ τοῦ Γεωργίου* (ἐπεξεργασία Α) καὶ τὸν *Συνεχιστὴ τοῦ Θεοφάνη* σήμερα τὸ κείμενο αὐτὸ εἶναι γνωστὸ ὡς «Ψευδο-Συμεών». ^{137α} Τὸ τυπωμένο τμήμα τοῦ Ψευδο-Συμεών περιλαμβάνει μόνο τὰ γεγονότα τῶν ἐτῶν 813-963, δηλ. τὰ φύλλα 235^r-272^r τοῦ *Par. gr. 1712*. Ὁ R. Browning, μελετώντας τὰ φ. 200^v-235^r (Λέων Γ' - Μιχαήλ Α'), διαπίστωσε ὅτι τὸ τμήμα αὐτὸ δὲν περιέχει καθόλου χωρία, εἴτε κατὰ λέξη εἴτε παραφρασμένα, ἀπὸ τὸν λεγόμενον *Scriptor incertus*. ¹³⁸ Ἡ χρονολογία τοῦ Ψευδο-Συμεών δὲν εἶναι ἀξιόπιστη καὶ γι' αὐτὸ εἶναι σχεδὸν ἄχρηστη. ¹³⁹

Σήμερα δὲν μποροῦμε νὰ εἴμαστε τόσο αἰσιόδοξοι, ὅπως κάποτε ὁ Krumbacher, ὅτι θὰ δοθεῖ σύντομα μιὰ ὀριστική λύση στὰ προβλήματα τὰ συνδεδεμένα μὲ τὸν Συμεών Μάγιστρο-Λογοθέτη. ¹⁴⁰ Τελευταῖα ὁ A. P. Každan προσπάθησε νὰ ρίξει φῶς στὴ δημιουργία τῶν ἐπεξεργασιῶν τοῦ τελευταίου μέρους τῆς χρονογραφίας καὶ νὰ δώσει ἓνα στέμμα χειρογράφων. ¹⁴¹ Τὸ ἐρώτημα ἀν' ὃ Συμεών Λογοθέτης εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸν Συμεών Μεταφραστή, στὸ ὁποῖο πολλοὶ ἐρευνητὲς — βασιζόμενοι σὲ μιὰ σημείωση στὴν ὥα τοῦ *Par. gr. 1712*— ἀπαντοῦσαν καὶ ἀπαντοῦν καταφατικά, παραμένει γιὰ τὸν Každan ἀνοιχτό. Τὴ χρονογραφία τοῦ Λογοθέτη (δηλαδὴ τὸ τελευταῖο τμήμα τῆς) τὴ διαιρεῖ σὲ τρία μέρη: 1) Μιχαήλ Γ' καὶ Βασίλειος Α' (842-886)· 2) Λέων Ζ' καὶ Ἀλέξανδρος (886-913) καὶ 3) Κωνσταντῖνος Ζ' καὶ Ρωμανὸς Α' Λακαπηνός (913-948). Πέρα ἀπ' αὐτὸ διακρίνει τρεῖς ἐπεξεργασίες: Τὸ ἀρχικὸ κείμενο τοῦ πρώτου μέρους τῆς χρονογραφίας ἀποτελοῦνταν ἀπὸ μιὰ διήγηση γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Βασιλείου Α', ποὺ ἦταν ἀρνητικὰ διατεθειμένη πρὸς τὸν αὐτοκράτορα. Τὸ μέρος αὐτὸ δὲν περιεῖχε καθόλου οἰωνοὺς ἢ ἐντυπωσιακὰς εἰδήσεις. Ἀπὸ τὴν πρώτη ἐπεξεργασία διαθέτουμε (κατὰ τὴν ἀποψη πάντα τοῦ Každan) δύο μορφές, ποὺ ἔχουν σωθεῖ ἢ καθεμιά τους σὲ πολλὰ χειρόγραφα: μία μὲ τὴν παραλλαγὴ τοῦ Λέοντα Γραμματικοῦ καὶ τοῦ Θεοδοσίου Μελιτηνοῦ καὶ μιὰ δεύτερη μὲ τὴν σλαβικὴν μετάφραση τῆς χρονογραφίας τοῦ Λογοθέτη (Sreznevskij). ¹⁴² Ἡ ἐπεξεργασία αὐτὴ ἔγινε πρὶν

ἐπὶ τὸ 963. Ἡ δεύτερη ἐπεξεργασία (*Vatic. gr. 153* τοῦ Γεωργίου Μοροῦ καὶ ἄλλα χειρόγραφα) παρουσίαζε ἀξιόλογες προσθήκες, ἰδίως γιὰ βασιλεῖες τοῦ Μιχαήλ Γ' καὶ τοῦ Βασιλείου Α'. Περιεῖχε ἀκόμη ἓνα εἰς γενεαλογίας τῶν Φωκάδων καὶ πληροφορίες γιὰ τὸν Νικηφόρο Φωκᾶ τρεσβύτερο, πράγμα πού μᾶς ὀδηγεῖ στὸ νὰ τὴ χρονολογήσουμε μετὰ τὸ 9 ἔτη δεύτερη ἐπεξεργασία δὲν περιλήφθηκαν σημαντικὰ γεγονότα ὅπως ἡ πείθησις τοῦ Κρούμου κατὰ τῆς Κωνσταντινούπολης. Ἀπὸ αὐτῆ τῆς δευτέρου ἐπεξεργασίας ἀντλήσει ὁ συγγραφέας τοῦ τρίτου μέρους τοῦ *Συνεχιστῆ Θεοφάνη*. Ἡ τρίτη ἐπεξεργασία, πού ἐκπροσωπεῖται κυρίως ἀπὸ τὸν κώδικα *Par. gr. 1712*, βασιζόταν, σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Každan, στὸ ἀπὸ κείμενο τῆς χρονογραφίας τοῦ Λογοθέτη.¹⁴³ Πρόκειται γιὰ τὸν Ψευδο-Συμεών, πού καὶ αὐτὸς δίνει πληροφορίες ἀρκετὰ διαφορετικὲς ἀπ' ὅ,τι ἐπισημασθῆσαν ἐπεξεργασίες γιὰ τὰ χρόνια τοῦ Μιχαήλ Γ' καὶ τοῦ Βασιλείου Α'. Ἄν καὶ ὁ Ψευδο-Συμεών γενικὰ τηρεῖ εὐμενὴ στάση ἀπέναντι στὸν Φωκᾶ, χρησιμοποίησε ἓνα λίβελο κατὰ τοῦ Φωτίου, πού παρουσίαζε τὸν Ιωάννην ὡς ἀντίχριστο.¹⁴⁴ Ὁ λίβελος αὐτός, πού χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ Νικήτα γιὰ τὸν Βίο τοῦ Ἰγνατίου, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν συγγραφέα τοῦ *Εὐθυμίου*, πρέπει νὰ γράφτηκε στὴν ἀρχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Λέο 5'.¹⁴⁵

Στὸ δεύτερο μέρος τῆς χρονογραφίας τοῦ Λογοθέτη (886-913), σὲ ἀπόκρισιν μὲ τὸ πρῶτο, οἱ διάφορες ἐπεξεργασίες δὲν παρουσιάζουν τέτοιες ἀλλαγὰς μεταξύ τους. Ὁλοφάνερο εἶναι τὸ μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ κάθε εἰδίον γεγονότος, πράγμα πού ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ὡς πηγὴ χρησιμοποίησε ἓνα χρονογραφικὸ ἔργο μὲ χρονολογικὴ κατάταξη τῆς ὕλης.¹⁴⁶ Ἡ ἀξιολογία αὐτῆ τοῦ Každan ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῆς χρονολογίας τοῦ Μοροῦ τοῦ Λογοθέτη. Ὁ R. J. H. Jenkins μπόρεσε νὰ ἀποδείξει ὅτι τὰ γεγονότα τῶν ἐτῶν 867-913 παρουσιάζονται στὴ χρονογραφία τοῦ Λογοθέτη μὲ μεγάλη χρονολογικὴ ἀκρίβεια, πράγμα πού ὀφείλεται σὲ τὴν ἀκριβὴν πηγή τους, τὰ χρονικά τῆς Κωνσταντινούπολης.¹⁴⁷

Τὸ τρίτο μέρος, τέλος, συντάχθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Συμεών Λογοθέτην καὶ βασίστηκε σὲ προσωπικὰ του παρατηρήσεις καὶ πληροφορίες συγγενῶν του. Ἐδῶ προβάλλει ἡ προσωπικότης τοῦ Λογοθέτη μὲ τὴν ἀκριβὴν ἀπόκρισιν.

και αντιπάθειές του. Ὁ Συμεών ἐκτιμοῦσε κυρίως τὸν Ρωμανὸ Α' Λακαπηνό, ἐκτίμηση πού ἐκφράζεται τόσο μὲ τὸ θαυμασμὸ γιὰ τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ αὐτοκράτορα ὅσο και μὲ τὴ λύπη γιὰ τὸ θλιβερό του τέλος. Δὲν σκέφτηκε καθόλου νὰ ἐξωραΐσει τὰ γεγονότα πού ἐξασφάλισαν στὸν Βασίλειο Α' τὸ θρόνο, ὅπως ἔκανε γιὰ λόγους προπαγάνδας ὁ Κωνσταντῖνος Ζ'. Ἀντίθετα εἶχε τὴν τάση νὰ παραλείπει τὶς εὐνοϊκὲς και θετικὲς εἰδήσεις γιὰ τὴ Μακεδονικὴ δυναστεία.

Ἐπιδράσεις τοῦ Συμεών Λογοθέτη, δηλ. τῶν διαφόρων ἐπεξεργασιῶν τῆς Ἐπιτομῆς, διαπιστώνουμε στὶς ἐπεξεργασίες τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ, στὸν Κεδρηνὸ και στὸν Ζωναρᾶ. Τελευταῖα ὁ Α. Μαρκόπουλος συγκρίνει τὴ γλώσσα τῶν παραλλαγῶν Β και Α μὲ μιὰ «ἐπεξεργασία» τοῦ *Μηνολογίου* ἀπὸ τὸν Συμεών τὸν Μεταφραστὴ μὲ βάση παραδείγματα: *BZ* 76 (1983) 281-283. Ὁ ἴδιος ἔχει ἀναλάβει και τὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου γιὰ τὸ *CFHB*.

στό: Kazhdan, *Studies* 1984, 23-86.

Ὁ Ἰωάννης Σκυλίτζης στὸ προοίμιό τοῦ ἱστορικοῦ του ἔργου γράφει ὅτι εἶναι σύγχρονος τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ. Προφανῶς ἦταν σύγχρονος, νεότερος ὅμως στὴν ἡλικία ἀπὸ τὸν φιλόσοφο, μιὰ και στὸ κύριο μέρος τοῦ ἔργου του, πού φτάνει ὡς τὸ 1057, δὲν δίνει πουθενὰ κάποια ἔνδειξη ὅτι πρόκειται γιὰ γεγονότα πού ἔζησε ὁ ἴδιος. Ἔτσι ἡ ἡμερομηνία γέννησής του πρέπει ἴσως νὰ τοποθετηθεῖ λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα.³²⁰ Ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὸν ἀναφέρει στὸ προοίμιό του ὁ Γεώργιος Κεδρηνός, συμπεραίνουμε ὅτι ὁ Σκυλίτζης καταγόταν ἀπὸ τὸ θέμα τῶν Θρακησίων στὴ Μικρὰ Ἀσία.³²¹ Γιὰ τὴ ζωὴ του δὲν γνωρίζουμε τίποτα πέρα ἀπὸ τὸ ὅτι ἔφερε τοὺς τίτλους τοῦ *κουροπαλάτη* και τοῦ *δρουγγαρίου τῆς βίγλης*, δηλαδή ὅτι κατεῖχε ὑψηλὰ ἀξιώματα.³²² Ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Σκυλίτζης παρέδωσε τὸ 1092

στὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξιο Α' μιὰ *ὑπόμνησιν* ποὺ ἀφοροῦσε τὸ δίκαιο τοῦ γάμου, συμπεραίνουμε ὅτι εἶχε καὶ νομικὴ παιδεία.³²³ Τὸ ἔτος τοῦ θανάτου του πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 12ου αἰώνα.³²⁴ Τὸ παλαιότερο χειρόγραφο (*Vindob. Hist. gr. 35*) γράφτηκε πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ἰωάννη Β' Κομνηνοῦ (1143).³²⁵

Ὁ Σκυλίτζης μὲ τὴ *Σύνοψη ἱστοριῶν*, ποὺ καλύπτει τὸ διάστημα 811 ὡς 1057, ἤθελε νὰ δώσει μιὰ χρονογραφία ποὺ νὰ συνεχίζει τὸν Θεοφάνη τὸν Ὁμολογητὴ. Ἡ βασιλεία τοῦ Μιχαῆλ Α', δηλαδὴ τὰ ἔτη 811-813, ποὺ περιλαμβάνονται καὶ στὸν Θεοφάνη, δὲν ἀποτελεῖ παρά ἓνα προανάκρουσμα.³²⁶ Ἡδὴ ὁ χρονογράφος Μιχαῆλ Γλυκᾶς θεωροῦσε τὴ χρονογραφία τοῦ Σκυλίτζη συνέχεια τοῦ Θεοφάνη.³²⁷ Ἀνάμεσα στὰ προοίμια τῶν βυζαντινῶν ἱστορικῶν ἔργων καὶ χρονογραφιῶν τὸ προοίμιο τοῦ Σκυλίτζη κατέχει ἰδιαίτερη θέση. Ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται μὲ συντομία στοὺς προγενεστέρους Γεώργιο Σύγκελλο καὶ Θεοφάνη Ὁμολογητὴ, γιὰ νὰ διαπιστώσει μετὰ ὅτι κανένας ἀπὸ τοὺς δύο δὲν βρῆκε ἓναν ἀξιο συνεχιστὴ. Σύγχρονοι ἱστορικοί, ὅπως ὁ Ψελλός, δὲν πέτυχαν τὸ σκοπὸ τους, μιὰ καὶ περιορίστηκαν στὴν καταγραφή τῶν διαφόρων κυβερνήσεων, παραλείποντας τὰ σημαντικότερα γεγονότα (τὰ πλεῖστα τῶν καιριωτέρων παρέντες). Ὁ Θεόδωρος Δαφνοπάτης, ὁ Νικήτας Παφλαγῶν, ὁ Ἰωσήφ Γενέσιος, ὁ Μανουήλ (Βυζάντιος), ὁ Νικηφόρος Διάκονος, ὁ Λέων (Διάκονος), ὁ Θεόδωρος Σίδης, ὁ Θεόδωρος Σεβαστείας, ὁ Δημήτριος Κυζίκου καὶ ὁ μοναχὸς Ἰωάννης Λυδὸς ἔγραψαν, κατὰ τὴ γνώμη του, γιὰ περιορισμένα θέματα τῆς σύγχρονῆς τους ἱστορίας καί, ἐξαιτίας τῆς ὑποκειμενικότητάς τους, ἀποδείχτηκαν καλοὶ μόνο γιὰ τὴ συγγραφή ἐγκωμίων ἢ ψόγων. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν προκάλεσαν σύγχυση στοὺς ἀναγνώστες τους. Ὁ ἴδιος, σύμφωνα πάντα μὲ τὰ λόγια του, ἔχει σκοπὸ νὰ δώσει μιὰ σύντομη σύνοψη τῆς ἱστορίας, νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὰ πολλὰ σχόλια (τοῦ βάρους τῶν *ὑπομνημάτων ἐλευθεροῦσαν*), νὰ παραλείψει κατὰ τὴν ἐπιλογή τῶν πηγῶν τὶς ὑποκειμενικότητες καὶ τὶς ἀντιφάσεις, νὰ διαγράψει ὅ,τι φαίνεται ἀπίθανο (*ἀποξέσαντες δὲ καὶ ὅσα ἐγγὺς ἐρχόμενα εὔρομεν τοῦ μυθώδους*) καὶ νὰ ἀξιοποιήσει ἐπιπλέον προφορικὰς πληροφορίες. Τὸ ἔργο του τὸ φαντάζεται ὡς εὐκολοχώνευτη πνευματικὴ τροφή γιὰ τοὺς μεταγενεστέρους. Ὅποιος ἔχει διαβάσει ἄλλους ἱστορικοὺς μπορεῖ νὰ χρησιμοποιοῦσιν τὴ *Σύνοψη* ὡς *συνέκδημον* (*vademecum*), γιὰ νὰ γυμνάζει τὴ μνήμη του· ὅποιος ὅμως δὲν γνωρίζει ἄλλα ἱστορικὰ ἔργα θὰ πρέπει νὰ ἀξιοποιήσῃ τὸ

ἔργο ὡς ὀδηγὸν γιὰ τὴν πλήρη κατανόηση τῶν ἱστορικῶν γεγονότων (ἐντε-
λεστέραν τῶν πεπραγμένων λαμβάνοιεν εἶδησιν).

Τίς ὑποσχέσεις πού δίνει στὸ προοίμιό του ὁ Σκυλίτζης μπόρεσε νὰ
τίς τηρήσει μόνο ἐν μέρει. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ τὸν δικαιολογήσουμε, ἀν-
σκεφτοῦμε ὅτι, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι χρονογράφοι, ἔγραφε γιὰ ἓνα πλατὺ κοινὸ
καὶ δὲν μποροῦσε νὰ ξεφύγει ἀπὸ τίς γενικὲς τάσεις τῆς ἐλαφρᾶς λογοτεχνίας,
πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω. Ἐπειδὴ ἔχουμε ἤδη ἀφιερῶσει ἓνα κεφάλαιο
στὶς χρονογραφίες, περιττεύει νὰ φέρουμε στὸ σημεῖο αὐτὸ παραδείγματα γιὰ
τὸν ἀπλοῖκό χαρακτήρα τῆς χρονογραφίας του. Πάντως κατόρθωσε νὰ δώσει
ἓνα πλῆθος πληροφοριῶν συνοπτικὰ ἀλλὰ καὶ μὲ ἐναλλαγὲς καὶ ποικιλία, ὥ-
στε νὰ μὴν κουράζει τοὺς ἀναγνώστες του. Οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ
πολιτικὴ, τὰ στρατιωτικὰ γεγονότα στὸ ἀνατολικό, βόρειο ἢ δυτικὸ μέτωπο
ἀλλὰ καὶ στὴ θάλασσα ἀπὸ τὴ μιά, καὶ οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ
πολιτικὴ ἀπὸ τὴν ἄλλη, μὲ τοὺς σφετερισμούς, τίς μηχανορραφίες, τίς ἀλ-
λαγὲς τῶν κυβερνήσεων καὶ τίς διπλωματικὲς ἐνέργειες, βρίσκονται σὲ ἰσορ-
ροπία μεταξύ τους. Ἡ θρησκευτικὴ πολιτικὴ, ἡ εἰκονομαχία στὴ δευτέρη
φάση τῆς καὶ οἱ πιὸ ἐνδιαφέρουσες προσωπικότητες μεταξύ τῶν πατριαρχῶν
προκαλοῦσαν πάντα τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀναγνώστῶν. Οἱ οἰωνοί, οἱ φυσικὲς κα-
ταστροφὲς καὶ τὰ οὐράνια φαινόμενα, πού εἶναι διάσπαρτα μέσα στὸ ἔργο,
τοῦ δίνουν ἰδιαίτερο χρῶμα. Μπροστά μας ἐκτυλίσσεται ὅλη ἡ ἱστορία τῆς
δυναστείας τοῦ Ἀμορίου (820-867), καθὼς καὶ ἡ ἀνοδος, ἡ ἀκμὴ καὶ ἡ πα-
ρακμὴ τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας (867-1056). Ἡ παρουσίαση τῶν γεγο-
νότων ἀποδεικνύεται καθαρὰ φιλομακεδονικὴ, πράγμα πού ἔχει βέβαια νὰ
κάνει μὲ τὴν ἐπιλογὴ τῶν πηγῶν. Ἐνῶ γιὰ τὸ κομμάτι πού ἀφορᾷ τὸν
Λέοντα Ε' ὁ Σκυλίτζης στηρίζεται στὸν Γενέσιο, γιὰ τοὺς ἐπόμενους αὐτο-
κράτορες ὡς τὰ μέσα τοῦ 10ου αἰῶνα βασιζέται στὸν *Συνεχιστὴ τοῦ Θεοφάνη*.
Αὐτὸ φαίνεται κυρίως στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο παρουσιάζει τὸν Μιχαὴλ Γ'
καὶ τὸν Βασίλειο Α'. Οἱ δολοφονίες τοῦ καίσαρα Βάρδα καὶ τοῦ Μιχαὴλ Γ'
δικαιολογοῦνται μὲ τίς ἀκραῖες συνθῆκες πού ἐπικρατοῦσαν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη:
ἔπρεπε νὰ σκοτώσεις, πρὶν προφτάσουν νὰ σὲ σκοτώσουν οἱ ἄλλοι.³²⁸ Ἡ ἄ-
νοδος στὸ θρόνο τοῦ πρώτου Μακεδόνα νομιμοποιεῖται μὲ τίς γνωστὲς προ-
παγανδιστικὲς παραδόσεις καὶ μὲ ἓνα κοινωνικὸ ἐπιχείρημα: Ὁ λαὸς χαίρεται
πού ὁ Βασίλειος κατέλαβε τὸ θρόνο, μιὰ καὶ πρόκειται γιὰ ἄνθρωπο πού ξε-
κίνησε φτωχὸς καὶ ξέρεи ἀπὸ δική του πείρα τί ὑφίστανται οἱ ἀπλοὶ ἄνθρωποι
ἀπὸ τὴν ἄρχουσα τάξη.³²⁹

Παρ' ὅλη τὴν κριτικὴν ποῦ ἀσχεῖ ὁ Σκυλίτζης στοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς ποῦ ἀπαριθμεῖ στὸ προοίμιό του — ἀπὸ τὸ ἔργο τῶν ὁποίων σώζεται ἓνα μικρὸ μόνον μέρος — πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι καὶ αὐτοὶ τοῦ χρησίμευσαν ὡς πηγές. Ἐδῶ πρέπει νὰ ὑπενθυμίσουμε ὅτι ὁ Θεόδωρος Δαφνοπάτης ἦταν πιθανότατα ὁ συγγραφέας τοῦ ἕκτου βιβλίου τοῦ *Συνεχιστῆ τοῦ Θεοφάνη*.^{329α} Τὴν πηγὴ αὐτὴ πάντως χρησιμοποίησε ὁ Σκυλίτζης γιὰ τὴν περιγραφή τῶν γεγονότων ὡς τὸ 948. Γιὰ τὰ ἐπόμενα ἔτη πρέπει νὰ βασίστηκε σὲ μιὰ πηγὴ κοινὴ μὲ τὸν Λέοντα Διάκονο, ποῦ πιθανὸν γράφτηκε γύρω στὸ 975, τὸ λεγόμενο «πολεμικὸ ἡμερολόγιον».³³⁰ Γιὰ τὴν παρουσίαση τῆς προσωπικότητος τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ καὶ τοῦ Ἰωάννη Τζιμισκῆ ὁ Σκυλίτζης ἀντλήσε ἀπὸ τὸν Λέοντα Διάκονο, τὸν ὁποῖο ἀναφέρει καὶ στὸ προοίμιό του. Γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Βασιλείου Β' τοῦ Βουλγαροκτόνου χρησιμοποίησε προφανῶς τὴν (χαμένη) μονογραφία τοῦ Θεοδώρου Σεβαστείας.³³¹ Ὅταν ὁ Σκυλίτζης προσπαθεῖ νὰ ταυτίσει πρόσωπα, διαπιστώνεται κάποια ἔλλειψη κριτικῆς ἰκανότητος στὴν χρῆση τῶν πηγῶν του.³³² Ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία τῶν Βουλγάρων παρουσιάζουν οἱ σημειώσεις στὴν ὠα τοῦ χειρογράφου τοῦ Σκυλίτζη *Vindob. Hist. gr. 74* (τοῦ 14ου αἰῶνα). Αὐτὲς προέρχονται ἀπὸ τὸν γραφέα τοῦ κώδικα ποῦ χρησίμευσε ὡς πρότυπο γιὰ τὴν ἀντιγραφή τοῦ χειρογράφου τῆς Βιέννης (1118), τὸν ἐπίσκοπο Μιχαὴλ Διαβόλεως, ποῦ ἐνδιαφερόταν εἰδικὰ γιὰ τὸ βουλγαρικὸ κράτος στὰ χρόνια τοῦ Σαμουήλ (976-1014).³³³ Ἀπὸ τίς ἐξήντα ἕξι συνολικὰ προσθήκες καὶ διορθώσεις ὡς τὸ 1057, οἱ πενήντα μία ἀφιερώνονται στὴν ἐπανάσταση τῶν Κομητοπούλων καὶ στὸ τέλος τοῦ πολέμου μεταξὺ Βασιλείου Β' καὶ Σαμουήλ.³³⁴

Ἰδιαιτέρο πρόβλημα ἀποτελεῖ ἡ *Συνέχεια τοῦ Σκυλίτζη*, ποῦ καλύπτει τὰ ἔτη 1057-1079. Ἐπειδὴ ὁ Γεώργιος Κεδρηνὸς περιέλαβε στὸ ἔργο του τὸ κείμενο τοῦ Σκυλίτζη μόνον ὡς τὸ ἔτος 1057, δηλαδὴ προφανῶς δὲν γνώριζε τὴν ὑπαρξὴ τῆς *Συνέχειας*, καὶ ἐπειδὴ ἓνα μέρος τῶν χειρογράφων τοῦ Σκυ-

λίτζη σταματᾷ στο σημεῖο αὐτό, ὑπέθεταν παλαιότερα ὅτι ὑπῆρχαν δύο διαφορετικὲς ἐπεξεργασίες τοῦ κειμένου τοῦ Σκυλίτζη. Τὴν ἄποψη αὐτὴ ἀντέκρουσε ἤδη ὁ C. de Boor. Ὁ Moravcsik θεωροῦσε τὴ *Συνέχεια τοῦ Σκυλίτζη* ὡς ἔργο ἑνὸς ἀνωνύμου, τὸ ὁποῖο κυκλοφόρησε ἀργότερα. Τὴ θέση του αὐτὴ τὴ στήριξε στο γεγονός ὅτι ἡ *Συνέχεια τοῦ Σκυλίτζη* προέρχεται στὴ οὐσία ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ἀτταλειάτη, χωρὶς ὅμως ὁ συγγραφέας αὐτὸς νὰ ἀναφέρεται στο προοίμιο τοῦ Σκυλίτζη ὡς μιὰ ἀπὸ τίς πηγές του.³³⁵ Πάντως, γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ συγγραφέα δὲν ἔχει ἰδιαίτερη σημασία τὸ ἂν ὁ Κεδρηνὸς γνώριζε τὴ *Συνέχεια* ἢ ὄχι. Ἄν ὁ Σκυλίτζης ἔγραψε ὁ ἴδιος τὰ δύο μέρη τοῦ ἔργου του σὲ διαφορετικὸ χρόνο, τότε εἶναι φυσικὸ νὰ μὴν πρόσθεσε ἐκ τῶν ὑστέρων τὸ ὄνομα τοῦ Ἀτταλειάτη στο προοίμιο. Ὅσο γιὰ τὸν Ψελλό, ὅπως ἀναφέρεται μὲ μειωτικὰ σχόλια στο προοίμιο, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο κρίνεται ἀρνητικὰ καὶ σὲ δύο ἀκόμη σημεῖα τῆς *Συνέχειας*.³³⁶ Δὲν ἀποκλείεται ὁ Σκυλίτζης, πού τὸν ἐνοχλοῦσε ἰδιαίτερα ἡ ὑποκειμενικότητα τῶν προγενέστερων συγγραφέων καὶ ἀπέρριπτε τόσο τὸ ἔργο τοῦ Ψελλοῦ, πού εἶχε γραφτεῖ κατὰ παραγγελία τῶν Δουκῶν, ὅσο καὶ τὸ ἐγκώμιο τοῦ Ἀτταλειάτη στὸν Νικηφόρο Βοτανειάτη, νὰ ἤθελε νὰ δώσει μὲ τὴ *Συνεχία* του μιὰ μετρημένη καὶ ἀμερόληπτη ἱστορία τῆς ἐποχῆς του. Ὁ Ε. Θ. Τσολάκης ἐπίσημανε τὴν ὑπαρξὴ ἀρκετῶν ὁμοιοτήτων στο περιεχόμενο καὶ στο ὕφος μεταξὺ τῆς *Continuatio* καὶ τῆς *Συνόψεως* τοῦ Σκυλίτζη.³³⁷ Ἡ ἄποψή του ὅτι ἡ *Συνέχεια* ἀποτελεῖ μεταγενέστερο ἔργο τοῦ Σκυλίτζη εἶναι ἀπόλυτα βᾶσιμη.³³⁸

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Γεώργιο Κεδρηνό, πού περιέλαβε στο ἔργο του αὐτοῦσιο τὸ κείμενο τοῦ Σκυλίτζη, τὸν συγγραφέα μας χρησιμοποίησαν ὁ Νικηφόρος Βρυέννιος, ὁ Ἰωάννης Ζωναρᾶς, ὁ Κωνσταντῖνος Μανασσῆς, ὁ Μιχαὴλ Γλυκάς, ὁ Ἐφραίμ καὶ ὁ Θεόδωρος Γαζῆς. Ἐνα παρισινὸ χειρόγραφο (*Suppl. gr. 467*, τοῦ 17ου αἰώνα) περιέχει ἕνα ἀπόσπασμα τοῦ Σκυλίτζη σὲ δημώδη γλῶσσα. Τὸ περίφημο χειρόγραφο τοῦ Σκυλίτζη τῆς Μαδρίτης ἀπὸ τὸν 12ο αἰώνα (*Matrit. gr. Vitr. 26-2*, πρώην *Matrit. II*) περιέχει 574 μικρογραφίες, πού ἡ ἀξία τους γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι πολὺ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν καλλιτεχνικὴ τους ἀξία.³³⁹ Στὸν κώδικα αὐτὸν τῆς Μαδρίτης στηρίζε-

ΑΠΟ ΤΟΝ 7ο ΑΙΩΝΑ ΩΣ ΤΗΝ ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΛΑΤΙΝΟΚΡΑΤΙΑΣ 215

ται μιὰ μονογραφία γιὰ τὸν ὄπλισμό τῶν Βυζαντινῶν³⁴⁰ καὶ μιὰ ἔρευνα τῶν ποιημάτων πού γράφτηκαν γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Λέοντα Ζ' καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Ζ', πολὺ σημαντικὴ γιὰ τὴ βυζαντινὴ μετρικὴ.³⁴¹

Κυριότερη πηγή μας για τὴ βασιλεία τοῦ Μανουήλ Α' Κομνηνοῦ (1143-1180) —μαζὶ μετὴν ἱστορία τοῦ Νικήτα Χωνιάτη— εἶναι τὸ ἔργο τοῦ Ἰωάννη Κιννάμου. Ὁ Κίνναμος γεννήθηκε λίγο μετὰ τὸ θάνατο τοῦ αὐτοκράτορα Ἰωάννη Β' (1143) καί, ἂν λάβουμε ὑπόψη τίς ἐκφράσεις ποὺ χρησιμοποιεῖ γιὰ νὰ κατατάξει κοινωνικὰ τὰ πρόσωπα, πρέπει νὰ προερχόταν ἀπὸ εὐγενῆ οἰκογένεια. Οἱ μόνες πληροφορίες ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴ ζωὴ του εἶναι ὅτι συνόδευε τὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ στὶς ἐκστρατεῖες του στὴν Εὐρώπη καὶ τὴν Ἀσία ὡς βασιλικὸς γραμματικὸς. Τὸ 1165 ἔζησε ἀπὸ κοντὰ τὴν πολιορκία καὶ τὴν κατάληψη τοῦ Σεμλίνου ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς. Ἴσως νὰ ἦταν αὐτόπτης μάρτυρας καὶ τῆς καταστροφῆς στὸ Μυριοκέφαλο (1176).⁴³⁷ Ἀπὸ

ἓνα ἀνέκδοτο τοῦ Νικήτα Χωνιάτη συμπεραίνουμε ὅτι ὁ Κίνναμος ζοῦσε ἀκόμη στὰ χρόνια τοῦ Ἀνδρονίκου Α' (1183-1185). Ὅταν ὁ Κίνναμος συζητοῦσε στὴ σκηνὴ τοῦ αὐτοκράτορα στὸ Λοπάδιον μετὸν μητροπολίτη Νέων Πατρῶν Εὐθύμιο γιὰ τὰ λόγια τοῦ Χριστοῦ: ὁ πατήρ μου μείζων μου ἔστι, ὁ αὐτοκράτορας ἀπειλήσε νὰ τοὺς ρίξει στὸν Ρύνδαχο, ἂν δὲν σταματοῦσαν ἀμέσως τίς θεολογικὰς τους φλυαρίες.⁴³⁸ Ἀπὸ τὴ γραφίδα τοῦ Κιννάμου σώζεται, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ ἔργο, καὶ μιὰ ἠθοποιία δὲν ἀποκλείεται δάσκαλος του στὴ ρητορικὴ νὰ ἦταν ὁ διάσημος τότε Νικηφόρος Βασιλάκης.⁴³⁹ Τὸ ἔτος θανάτου τοῦ Κιννάμου δὲν τὸ γνωρίζουμε.

Τὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Κιννάμου ἀναφέρεται συνήθως σύντομα ὡς Ἐπιτομή. Ὁ μακροσκελὴς τίτλος⁴⁴⁰ τοῦ ἔργου δείχνει ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς ἐπιτομὴ ἀφορᾷ μόνο τὴ βασιλεία τοῦ Ἰωάννη Β', ἐνῶ τὸ κύριο μέρος τοῦ ἔργου ἀναφέρεται ὡς ἀφήγησις.⁴⁴¹ Τὸ ἔργο πραγματικὰ καλύπτει τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὸ 1118 ὡς τὸ 1176, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὅμως τὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ἰωάννη Β', ποὺ περιέχονται στὸ πρῶτο βιβλίον, δὲν ξεπερνοῦν τίς 30 σελίδες (τῆς ἐκδόσεως τῆς Βόννης). Αὐτὸ ταιριάζει στὴ συνήθεια τῶν βυζαντινῶν ἱστορικῶν νὰ παρουσιάζουν μετὰ λεπτομέρειες κυρίως τὴ σύγχρονή τους ἱστορία, δηλαδὴ τὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ ἔζησαν οἱ ἴδιοι.⁴⁴² Γενικὰ ἐπικρατεῖ ἡ ἄποψη ὅτι ὁ Κίνναμος συνέγραψε τὸ ἔργο του στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ἀνδρονίκου, μολονότι εἶχε βέβαια ἀρχίσει νὰ συγκεντρώνει τὸ ὑλικὸ του ἤδη ἐπὶ Μανουήλ. Ἐνδειξὴ γι' αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸ ὅτι ἀναφέρεται στὸν —ζωντανὸ ἀκόμη— νεαρὸ Ἀλέξιο, τὸν γιὸ τοῦ Μανουήλ, ποὺ δολοφονήθηκε στὰ τέλη τοῦ 1183.⁴⁴³ Τέλος, ἡ ἀναφορὰ στὴν ἀρχομανία τοῦ σεβαστοκράτορα Ἰσακίου καὶ τῶν γιῶν του⁴⁴⁴ μάς ὀδηγεῖ στὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ ἱστορικὸ ἔργο

τοῦ Κιννάμου δόθηκε στή δημοσιότητα μετά τὸ θάνατο τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρονίκου (1185).

Δυσκολίες δημιουργεῖ τὸ θέμα τῆς σχέσης τοῦ Ἰωάννη Κιννάμου μετὰ τὸν Νικήτα Χωνιάτη. Ἀπὸ μιὰ παρατήρηση τοῦ τελευταίου στὸ προοίμιο τοῦ ἱστορικοῦ του ἔργου εἶχε δημιουργηθεῖ ἡ ἐντύπωση ὅτι δὲν γνώριζε τὸ ἔργο τοῦ Κιννάμου.⁴⁴⁵ Ἡ σύγκριση ὅμως ἀντίστοιχων χωρίων ἀπὸ τὰ δύο ἔργα ἔδειξε ὅτι ὁ Χωνιάτης προσπαθεῖ νὰ συμπληρώσει τὸν Κίνναμο καί, γιὰ τὸ λόγο αὐτόν, διηγεῖται περιληπτικὰ ὅ,τι εἶχε ἤδη ἐκθέσει διεξοδικὰ ὁ Κίνναμος.⁴⁴⁶ Ὅταν ὠστόσο ὁ Χωνιάτης ἰσχυρίζεται ὅτι οἱ προηγούμενοι ἱστορικοὶ δὲν ἔχουν περιγράψει τὰ γεγονότα μετὰ τὸν Ἀλέξιο Α', δημιουργεῖται μιὰ ἀντίφαση. Τὴν ἀντίφαση αὐτὴ προσπάθησε νὰ ἐξηγήσει ὁ V. Grecu, ἐκφράζοντας τὴν ἄποψη ὅτι ὁ Χωνιάτης μιλοῦσε γιὰ ἱστορικὰ ἔργα δημοσιευμένα. Ἔτσι, δὲν ἀνέφερε τὸ χειρόγραφο τοῦ Κιννάμου, ποὺ δὲν ἦταν ἀκόμη ἔτοιμο, ἐκείνος ὅμως γνώριζε τὴν ὑπαρξὴ του καὶ τὸ εἶχε χρησιμοποιήσει.⁴⁴⁷ Ἡ ἄποψη αὐτὴ φαίνεται νὰ ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι διαθέτουμε ἓνα μόνο παλαιὸ χειρόγραφο, τὸν *Vat. gr. 163* (τοῦ 13ου αἰώνα), καὶ ὅτι τὸ ἔργο διακόπτεται στὴ μέση τοῦ κειμένου καὶ γενικὰ δείχνει ὅτι ἔχει μείνει ἡμιτελές. Ἔτσι παρουσιάζεται τὸ φαινόμενο νὰ μὴν ἀπαντοῦν μέσα στὸ κείμενο ποὺ μᾶς ἔχει σωθεῖ χωρὶα στὰ ὁποῖα ὁ συγγραφέας εἶχε παραπέμψει προηγουμένως.⁴⁴⁸ Τὸ φαινόμενο αὐτὸ ἐξηγεῖται, ἂν ὑποθέσουμε ὅτι κάποιος ἐπεξεργαστὴς συντόμευσε τὸ κείμενο, ἢ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας δὲν φρόντισε ἰδιαίτερα τὴν τελικὴ ἐπεξεργασία του. Ἡ διαίρεση τοῦ κειμένου σὲ ἑπτὰ βιβλία στὴν ἔκδοση τῆς Βόννης δὲν ἀνταποκρίνεται στὴ χειρόγραφη παράδοση. Στὸν *Βατικανὸ κώδικα 163* καθορίζεται σαφῶς ἡ ἀρχὴ μόνο τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δευτέρου βιβλίου, ἐνῶ ἡ ἀρχὴ τῶν ἄλλων βιβλίων ξεχωρίζει μόνο ἀπὸ διακοσμητικὰ στοιχεῖα ἢ ἀπὸ κάποιο κενὸ μεταξὺ τῶν στίχων.⁴⁴⁹ Σκέψεις προκαλεῖ καὶ ἡ διαφορά στὴν ἔκταση τῶν βιβλίων, ποὺ ποικίλλει ἀπὸ 10 ὠς 68 σελίδες στὴν ἔκδοση τῆς Βόννης. Ἐπειδὴ ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα, κρίνεται ἄσκοπο νὰ ἀσχοληθοῦμε μετὰ τὴ σύνθεση τοῦ ἔργου. Ὁ Κίνναμος

δίνει μεγαλύτερη σημασία στα χρονολογικά παρά στα γεωγραφικά στοιχεία. Πάντως ἡ χρονολόγηση τῶν γεγονότων δὲν εἶναι ιδιαίτερα ἀκριβής (ἀναφέρονται μόνο ἐποχές τοῦ ἔτους καὶ μῆνες), ἐνῶ μόνο σὲ μία περίπτωση ἀναφέρεται τὸ ἔτος βασιλείας.⁴⁵⁰

Ὁ Κίνναμος γιὰ τὴ συγγραφή τῆς ἱστορίας του στηρίχτηκε κυρίως στὴν ἹΑλεξιάδα, σὲ προφορικές μαρτυρίες τοῦ αὐτοκράτορα Μανουήλ ἀλλὰ καὶ στὴ μελέτη ἀρχαικοῦ ὕλικου (ἐγγράφων) καὶ στὴν προσωπικὴ του πείρα γιὰ τὰ γεγονότα. Τὰ βιώματα τοῦ συγγραφέα διακρίνονται μέσα στὶς πολυάριθμες περιγραφές μαχῶν, συμπλοκῶν, μονομαχιῶν, πολιορκιῶν καὶ ἄλλων στρατιωτικῶν γεγονότων. Ὁ «στρατιώτης» Κίνναμος⁴⁵¹ δὲν ἐκτιμᾷ ιδιαίτερα τὶς στρατηγικὲς ικανότητες τῶν συγχρόνων του σὲ σύγκριση μὲ τὶς προηγούμενες γενιές καὶ ἐπισημαίνει τὴν παραμέληση τοῦ στόλου ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς.⁴⁵² Μιλᾷ γιὰ ὀπισθοδρόμηση τῆς τεχνικῆς τῆς τειχοδομίας,⁴⁵³ γιὰ τὴ σπουδαιότητα τοῦ συντονισμοῦ σὲ περίπτωσι πολέμου,⁴⁵⁴ γνωρίζει τὶς δυνατότητες ἐπιρροῆς πάνω στὶς μάζες καὶ τὴν ἀδυναμία τοῦ στρατιώτη νὰ γνωρίζει τὴν ὥρα τῆς μάχης τί γίνεται γύρω του.⁴⁵⁵ Τὸ πῶς ἐπιδιώκει κανεὶς νὰ δώσει θάρρος στοὺς στρατιῶτες, διαβάζοντάς τους φανταστικὲς ἐπιστολές,⁴⁵⁶ τὸ γνωρίζει ὁ Κίνναμος ἀπὸ δική του πείρα, καθὼς καὶ τὸ πῶς οἱ πολεμιστὲς ἀρπάζουν ρόπαλα, ὅταν ἔχουν ἀχρηστευθεῖ πιά τὰ δόρατα καὶ τὰ σπαθιά τους.⁴⁵⁷ Ὅταν ὁ συγγραφέας περιγράφει τὴν κατάληψη τοῦ Σεμλίνου (τῆς Ζεύγμης) ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς καὶ τὶς βιαιότητες ποὺ ἀκολούθησαν, τοῦ ἔρχονται δάκρυα στὰ μάτια.⁴⁵⁸ Λόγω τῶν ὑπερβολῶν καὶ τῶν ἐπιλεγμένων καὶ σκόπιμων εἰδήσεων ποὺ διοχετεύουν οἱ «πολεμικοὶ ἀνταποκριτές», ὁ Κίνναμος θεωρεῖ ὑποχρέωσή του νὰ ἔχει μιὰ περισσότερο κριτικὴ ἀντιμετώπιση. Τὴν εἶδηση ὅτι χιλιάδες ἐχθροὶ τράπηκαν σὲ φυγὴ ἀπὸ ἓνα μόνο αὐτοκράτορα, λόγου χάρι τὸν Νικηφόρο Φωκᾶ ἢ τὸν Ἰωάννη Τζιμισκῆ, τὴ θεωροῦσε φλυαρία αὐλοκολάκων, ὥσπου ἔζησε ὁ ἴδιος κάπι παρόμοιο κοντὰ στὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ.⁴⁵⁹ Τὴν εἶδηση πάντως ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Μανουήλ ἔριξε στὸ ἔδαφος δεκαπέντε ἐχθροὺς μὲ μία μόνο ρίψη ἀκόντιου ὁ συγγραφέας τὴν παρουσιάζει κάπως προσεκτικὰ, συνοδεύοντάς τὴν μὲ ἓνα λέγεται.⁴⁶⁰ Ἄν δὲν εἶχε δεῖ ὁ ἴδιος μὲ τὰ μάτια του τὰ κατορθώματα τοῦ αὐτοκράτορα στὴν πολιορκία τοῦ Σεμλίνου, δὲν θὰ μπορούσε νὰ τὰ πιστέψει.⁴⁶¹

Κατά βάση ο Κίνναμος έμφορεΐται, όπως και ο Βρυέννιος, από την ήθικη και την αντίληψη για τή ζωή τής φεουδαρχικῆς άριστοκρατίας τής εποχῆς του. "Όταν κάποιο πρόσωπο δέν ανήκει στην ήγετική τάξη, τὸ δηλώνει με σαφήνεια.⁴⁶² Τὸ βασικό λεξιλόγιο τής αρχαίας ελληνικῆς ήθικῆς τῶν ευγενῶν, πού τὸ γνωρίζουμε ήδη από τὸν Βρυέννιο, χρησιμοποιεΐται και από τὸν Κίνναμο, όταν χαρακτηρίζει τούς ήρωές του και κυρίως τὸν αυτοκράτορα Μανουήλ, πού χωρὶς άμφιβολία πρέπει νά θεωρηθεΐ ὁ πρωταγωνιστῆς αὐτοῦ τοῦ ιστορικοῦ έργου. Ὡς παραδείγματα ἄς αναφέρουμε τὶς λέξεις *ἀρετή* (45, 12· 150, 12· 198, 7· 201, 1· 207, 7· 273, 21), *ἀνδρεία* (61, 18· 99, 19· 108, 9· 111, 24), *ἀριστεία* (54, 7· 198, 12κ.έ· 274, 12), *ἀριστεύματα* (100, 3), *ἀριστεύειν* (163, 18 κ.έ.), *ἀνδραγαθήματα* (174, 15), *ἀνδραγαθίζεσθαι* (49, 19κ.έ· 51, 22· 142, 12· 198, 10), *γενναιότης* (51, 22· 127, 13), *ήρωος* (110, 3), *ήρωϊκός* (61, 18· 272, 19· 279, 18) και *λήμα* (99, 20· 198, 1). Ὁ Μανουήλ, πού ήδη δεκαεξάχρονος διακρίνεται στὸ πεδίο τής μάχης (99, 20 κ.έ.), εΐναι τὸ ἐπίκεντρο μιᾶς ὀλόκληρης σειρᾶς από ἀνδραγαθήματα. Ὁ Κίνναμος θαυμάζει κάθε τόσο τή σωματική δύναμη και τήν ἐπιδεξιότητα τοῦ αυτοκράτορα — πάνοπλος ἱππεύει και ἀφιππεύει μ' ἓνα πῆδημα (187, 14-18)— κυρίως ὅμως τὸ θάρρος, τὸν ήρωισμό και τήν ἀγωνιστικότητα πού δείχνει σέ διάφορες περιστάσεις, όπως π.χ. όταν συναντᾶ μιᾶ λεοπάρδαλη κατὰ τή διάρκεια ἑνὸς κυνηγιοῦ (266, 22 - 267, 13), ἢ όταν μέσα σέ μιᾶ μικρῆ βάρκα ὀδηγεΐ τὸ στρατό του νά διαβεΐ τὸν Δούναβη, ἐνῶ οἱ ἐχθροὶ εΐναι παραταγμένοι στην ἀπέναντι ὄχθη (240, 12-21· πρβλ. 221 κ.έ.), ἢ σέ διάφορες ἄλλες τολμηρές του ἐπιθέσεις. Ὁ Μανουήλ δίνει σέ κάθε περίπτωση τὸ παράδειγμα, όταν π.χ. ἀρπάζει τή σημαία και ὀρμᾶ καλπάζοντας ἐναντίον τοῦ ἐχθροῦ (56, 5 κ.έ· 107, 21 κ.έ.), όταν μαζί με ἄλλους σηκώνει τὸ φέρετρο τοῦ πατέρα του (31, 1 κ.έ.) ἢ τή μαρμάρινη πλάκα πού ἤλθε στην Κωνσταντινούπολη από τήν Ἐφεσο, πάνω στην ὁποία, σύμφωνα με τήν παράδοση, εΐχε ἀποτεθεΐ τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ μετὰ τήν ἀποκαθήλωση (278, 2-5). Αὐτὴ τήν παραδειγματική συμμετοχή τοῦ αυτοκράτορα σέ ὅλα μᾶς τήν ἐπιβεβαιώνει και ὁ Νικήτας Χωνιάτης.⁴⁶³ Ἰδιαίτερη αυτοκυριαρχία δείχνει ὁ Μανουήλ, όταν κατὰ τή διάρκεια ἑνὸς «τζυκανίου» πέφτει από τὸ ἄλογό του (263 κ.έ.). Ὁ Κίνναμος προσπαθεΐ νά ἀπαλλάξει τὸν Μανουήλ από τήν εὐθύνη τής τύφλωσης ἑνὸς Βυζαντινοῦ, τοῦ Μανουήλ Καντακουζηνοῦ (293 κ.έ.), όπως εΐχε κάνει ὁ Βρυέννιος με τὸν παπποῦ τοῦ αυτοκράτορα, Ἀλέξιο. Ὁ Κίνναμος δέν ἀσχολεΐται πολὺ με τὶς πνευματικές και λογοτεχνικές φιλοδοξίες τοῦ αυτοκράτορα, γιατί ἀπο νόμων ἔδοξεν εΐναι ιστορικῶν (291, 6 κ.έ.).

Συγκρίνοντας τὸ περιεχόμενο καὶ τὸν γενικὸ χαρακτήρα τοῦ ἔργου μὲ τὴν *Ἰστορίαν* τοῦ Βρυεννίου, διαπιστώνουμε ὅτι στὰ πρῶτα τέσσερα βιβλία (ποὺ καταλαμβάνουν τὰ δύο τρίτα τοῦ ὅλου ἔργου), μὲ τίς πολλὰς πολεμικὰς περιγραφάς, ἐπικρατεῖ μονοτονία ποὺ θυμίζει τὸν Βρυέννιο. Ἀντίθετα, τὸ πέμπτο βιβλίον παρουσιάζει κάποια ποικιλία, μὲ τὴ ζωντανὴ περιγραφή τῆς φυγῆς τοῦ Ἀνδρονίκου ἀπὸ τῆ φυλακῆ (232-234) καὶ μὲ τὴν παρέμβαση γιὰ τὴν πολιτικὴν τοῦ Φρειδερίκου Βαρβαρόσσα, ποὺ ἔριχνε τὸ ἀρπακτικὸ του βλέμμα πάνω στὸ κράτος τῶν Ρωμαίων (228-231). Προηγουμένως ὁ Κίνναμος εἶχε ἐκφράσει τὴ θέση του, καὶ συγχρόνως τὴ θέση τῶν Βυζαντινῶν, στὸ θέμα τῶν Σταυροφόρων: Ὁ ἀγὼνας κατὰ τῶν Σελτζούκων καὶ ἡ ἀνακατάληψη τῶν Ἀγίων Τόπων δὲν εἶναι παρὰ προσχήματα· ὁ ἀληθινὸς σκοπὸς τοὺς εἶναι ἡ κατάληψη τοῦ βυζαντινοῦ κράτους.⁴⁶⁴ Ὁ Κίνναμος εἶναι πεπεισμένος τόσο γιὰ τὴν ἔλλειψη μέτρου καὶ τὴ φιλοχρηματία τῶν δυτικῶν βαρβάρων ὅσο καὶ γιὰ τὴν κατὰ βάση ἐπεκτατικὴν πολιτικὴν τοῦ αὐτοκράτορα Φρειδερίκου.⁴⁶⁵ Τὸ ἕκτο βιβλίον περιέχει ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες γιὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως ἐκείνη γιὰ νωπογραφίες σὲ σπίτια βυζαντινῶν ἀριστοκρατῶν μὲ μυθολογικὰ ἢ ἱστορικὰ-πατριωτικὰ θέματα, ἢ ἐκείνη γιὰ τὸν πρωτοστράτορα Ἀλέξιο, ποὺ ὡς εἰρημιστὴς καὶ ἀντικομοφομιστὴς προτιμᾷ τίς πράξεις τοῦ σουλτάνου τοῦ Ἰκονίου ἀπὸ αὐτὰς τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα.⁴⁶⁶ Κάπου ἄλλοῦ ὁ Κίνναμος ἀναφέρει τὰ μέτρα γιὰ τὴν ἀετιώση τῆς ὕδρευσης τῆς πρωτεύουσας (274 κ.έ.) καὶ ἄλλοῦ πάλι τὴν ἐπιγραφήν στὰ οὐγγρικὰ σύνορα, ποὺ σκοπὸς εἶχε νὰ διατηρήσῃ αἰώνια τὴ μνήμην τοῦ θριάμβου τοῦ αὐτοκράτορα Μανουήλ.⁴⁶⁷ Στὸ ἕκτο βιβλίον, ἐπίσης, βρίσκονται οἱ ἐνδιαφέρουσες γιὰ τὴν κοινωνικὴν ἱστορίαν πληροφορίες γιὰ τὴν θέση τῶν παροίκων, ποὺ τοὺς μεταχειρίζονταν ὡς σκλάβους,⁴⁶⁸ καθὼς καὶ ἡ σύντομη παρουσίαση καὶ κριτικὴ τῆς νεαρᾶς ποὺ εἶχε σκοπὸν τὸν περιορισμὸν τῆς αὐξήσεως τῆς μοναστικῆς ἔγγειας ἰδιοκτησίας.⁴⁶⁹ Ὁ Κίνναμος ἀφιέρωσε⁴⁷⁰ ἓνα

κεφάλαιο και σε θεολογικά θέματα, τὰ ὅποια τὸν ἐνδιέφεραν προσωπικά. Στὸ ἑβδομο βιβλίο διαβάζουμε μιὰ παρέκβαση γιὰ τὸ Δορύλαιο, μιὰ πόλη ποὺ βρισκόταν πάνω στὴ σπουδαιότερη ὁδὸ ποὺ συνέδεε τὴ Δύση μὲ τὴν Ἀνατολή, καὶ ἡ ὁποία, πρὶν ἐγκαταλειφθεῖ ἐντελῶς, λόγῳ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Σελτζούκων, ἀνθούσε ἀπὸ κάθε ἄποψη. Στὴν περιοχὴ τῆς πόλης δὲν κατοικοῦσαν τώρα πλέον παρὰ 2.000 νομάδες στὶς σκηνές τους. Ἡ προσπάθεια τοῦ Μανουὴλ νὰ ἀνοικοδομήσει τὴν πόλη περιορίστηκε—ὅπως συνέβαινε συχνὰ σὲ τέτοιες περιπτώσεις— σὲ ἓνα μικρὸ τμῆμα της.⁴⁷¹

Ἡ φυσικὴ ἀπόδοση πολεμικῶν σκηνῶν καὶ διαφόρων εἰκόνων ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ ὀφείλεται κυρίως στὸ ὅτι ὁ συγγραφέας ὑπῆρξε αὐτόπτης μάρτυρας τῶν γεγονότων. Ἡ διήγηση γίνεται ἰδιαίτερα ζωντανὴ μὲ λεπτομέρειες ὅπως ἡ περιγραφή ἀλόγων ποὺ εἶναι ἰδρωμένα ἢ ρουθουνίζουν (51, 6 κ.έ.), ἡ ἀποτελεσματικότητά τῶν ὄπλων σὲ διάφορες περιστάσεις ἢ οἱ ἐξελίξεις κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς μάχης.⁴⁷² Βλέπουμε μπροστὰ μας τὸν ποταπὸ βάρβαρο Μιχαήλ, ποὺ ἐκμεταλλεύεται τὸν πρόσκαιρο θυμὸ τοῦ αὐτοκράτορα γιὰ νὰ συλλάβει καὶ νὰ τυφλώσει ἀθώους χωρικούς, ἐμπόρους καὶ ὅποιον ἄλλο βρεῖ στὸ δρόμο του (298, 9-21). ἔχουμε ζωντανὸ μπροστὰ μας τὸν στρατηγὸ, ποὺ στητὸς πάνω στὸ ἄλογό του καλπάζει ἀνάμεσα στὶς παρατεταγμένες μονάδες, γιὰ νὰ ἐκφωνήσῃ λόγο (57, 3-5), ἀλλοῦ πάλι ξεκινοῦμε τὸ χειμῶνα μαζί μὲ τὸν αὐτοκράτορα γιὰ κυνήγι,⁴⁷³ ἢ συμμετέχουμε στὶς ἵπποδρομίες καὶ τὶς ναυμαχίες ποὺ ὀργανώθηκαν στὴν Κωνσταντινούπολη πρὸς τιμὴν τοῦ σουλτάνου, στὴ διάρκεια τῶν ὁποίων κατὰ τὸ ἔθος βυθίζονταν πλοiάρια μὲ ὑγρὸ πῦρ.⁴⁷⁴ Οἱ ἐκφράσεις καὶ οἱ παρεκβάσεις, ποὺ ἐμφανίζονται κάθε τόσο μετὰ ἀπὸ μιὰ τυποποιημένη συγγνώμη, πλουτίζουν τὶς πληροφορίες μας γιὰ τὸν βυζαντινὸ ὕλικὸ πολιτισμὸ καὶ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς. Ἔτσι μαθαίνουμε γιὰ τὸ θρόνο καὶ τὴν ἐπίσημη στολὴ τοῦ αὐτοκράτορα, ὅπως καὶ ἄλλες λεπτομέρειες ἀπὸ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ σουλτάνου τὸ 1162 (204-208), γιὰ τὸ δόλοχρυσὸ ἀμάξι στὸ ὁποῖο ἐπέβαινε ὁ αὐτοκράτορας κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ θριάμβου (249, 13-15), γιὰ τοὺς λαμπτήρες ποὺ χρησιμοποιοῦνταν σὲ νυκτερινὲς πορεῖες (195 κ.έ.) ἢ, τέλος, γιὰ τὸ «τζυκάριο» (263 κ.έ.). Ἡ πιὸ ἐντυπωσιακὴ εἰκόνα εἶναι ἐκείνη μὲ τὴν ἀπλοϊκὴ γυναίκα ποὺ, ἀκολουθώντας ἀρχαιότατες συνήθειες γιὰ τὴν ἀποτροπὴ τοῦ κακοῦ, ἔδειχνε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πολιορκίας τοῦ Σεμλίνου ἀπὸ τὸ τεῖχος τὰ γυμνά της ὀπίσθια στοὺς ἐπιτιθέμενους Βυζαντινοὺς καὶ τοὺς καταριόταν, ὅπου τὴν πέτυχε ἓνα βέλος (246, 2-10).^{474α} Ἡ πιὸ φρικιαστικὴ ρεαλιστικὴ

σκηνή είναι αυτή του φόνου του Ριχάρδου του Αντρον: 'Ο αντίπαλός του τον ξαπλώνει ανάσκελα και του καρφώνει το σπαθί στην κοιλιά έτσι που τα έντόσθιά του να βγοῦν από το στόμα του (144, 15-21). Είναι χαρακτηριστικό για τον Κίνναμο ότι, καθώς ο ίδιος δὲν ἦταν παρών στη σκηνή αυτή, ἀποδίδει τὴν περιγραφή σ' ἓνα λατινὸ ἱερέα.

Πάντα ἐπαινοῦσαν τὴ γλώσσα τοῦ Κιννάμου γιὰ τὴ σαφήνεια καὶ τὴν ἀπλότητά της· δὲν πρέπει βέβαια νὰ ξεχνοῦμε ὅτι αὐτὸ ἰσχύει σὲ σχέση μὲ ἄλλους συγγραφεῖς, περισσότερο προσκολλημένους στὰ ρητορικὰ πρότυπα. Ὁ ἱστορικός μας πάντως εἶχε κάποια ρητορικὴ μόρφωση, πού ἐκδηλώνεται ἐδῶ κι ἐκεῖ, ὅταν μιμεῖται ἀρχαίους ἢ πρώιμους βυζαντινοὺς συγγραφεῖς. Τὸ θέμα τῶν προτύπων του δὲν ἔχει ἀκόμη ξεκαθαριστεῖ.⁴⁷⁵ Χωρὶς ἀμφιβολία παρουσιάζει πολλὰ ὁμοιότητες στὸ περιεχόμενο καὶ στὸ λεξιλόγιο μὲ τὸν Προκόπιο.⁴⁷⁶ Οἱ ἀρχαῖζουσες τάσεις του γίνονται περισσότερο αἰσθητὲς μὲ τὴν χρῆση τῶν ἀρχαίων ἀττικῶν ὀνομασιῶν τῶν μηνῶν,⁴⁷⁷ μὲ τὶς ἀναφορὰς του στὴ μυθολογία,⁴⁷⁸ κυρίως ὅμως μὲ τὶς ἐπιλεγμένες, ποιητικὲς συχνὰ λέξεις.⁴⁷⁹ Ὅσον ἀφορᾷ τὰ τοπωνύμια, ὁ Κίνναμος μερικὲς φορές προτιμᾷ τὶς ἀρχαῖες ὀνομασίες ('Επίδαμνος ἀντὶ Δυρράχιον: 229, 16· 285, 5) ἢ παραθέτει καὶ τὶς δύο, τὴν ἀρχαία καὶ τὴ σύγχρονή του ('Ηράκλεια = Πελαγονία: 127, 10· Τεμέση = Βρεντέσιον [!]: 159, 9 κ.έ.). Οἱ ξένοι λαοὶ ἀναφέρονται—ὅπως καὶ στοὺς περισσότερους προγενέστερους ἢ συγχρόνους του συγγραφεῖς—κατὰ κανόνα μὲ τὰ ἀρχαῖα τους ὀνόματα (Οὔννοι καὶ Παίονες = Οὔγγροι, Πέρσες = Σελτζούκοι, Ταυροσκύθαι = Ρῶσοι)· τοὺς Χαλισίους τῆς Οὔγγαρίας τοὺς συναντοῦμε μόνο στὸν Κίνναμο. Μερικὲς φορές, ὅταν πρόκειται γιὰ τεχνικοὺς ὄρους ἢ ἐκφράσεις τῆς καθημερινῆς γλώσσας, τὰ γράφει περιφραστικά,⁴⁸⁰ τὰ ἐξηγεῖ ἢ ζητᾷ συγγνώμη γιὰ τὴ χρῆση τους, σὲ πολλὰς ἄλλες περιπτώσεις πάλι ἢ χρῆση τους θεωρεῖται αὐτονόγη.⁴⁸¹

Καμιά φορά κάνει ύπαινιγμούς σε καθομιλουμένη γλώσσα.⁴⁸² Ἡ ἔρευνα τοῦ συντακτικοῦ τοῦ κειμένου τοῦ Κιννάμου ὀδήγησε σε διάφορα μεμονωμένα συμπεράσματα: ὑπερβολικά συχνά παραλείπονται βοηθητικά ρήματα, πάνω ἀπὸ πενήντα φορές παραλείπονται ὀνόματα,⁴⁸³ ἐνῶ χρησιμοποιεῖται συχνά ὁ δυϊκὸς ἀριθμὸς, παράλληλα βέβαια μετὸν πληθυντικό. Ἡ δοτικὴ ἐμφανίζεται ιδιαίτερα συχνά, ἐνῶ εὐρεία εἶναι καὶ ἡ χρῆση τῆς γενικῆς σὲ βάρους τῶν προθέσεων, χωρὶς νὰ τηροῦνται οἱ κανόνες τῶν κλασικῶν κειμένων.⁴⁸⁴ Στὸ ὕφος τοῦ Κιννάμου, πού παρουσιάζει πολλὰ ὑπερβατὰ καὶ χιαστὰ, εἶναι ἐμφανῆς ἡ τάση πρὸς τὶς πλήρεις περιόδους· δὲν λείπουν βέβαια οἱ παρενθέσεις καὶ τὰ ἀνακόλουθα.⁴⁸⁵ Τὰ διάφορα ἔγγραφα ἢ ἐπιστολές πού παρεμβάλλονται στὸ κείμενο δὲν ἔχουν ὁμοιότητες μετὸ πρωτότυπό τους, μιὰ καὶ δίνονται σὲ συντομευμένη μορφή, σὰν νὰ πρόκειται γιὰ κατάλογο ἐγγράφων.⁴⁸⁶ Ἰδιαίτερα ἀγαπητὸς στὸν Κιννάμο εἶναι οἱ λέξεις καὶ ἐκφράσεις: ἀδείας λαμβάνεσθαι, ἀπέραντος, παλινωδία, παρεμβολή, σφαδάζω, τὸ κατὰ σκοπόν.

Ἄν ἐξετάσουμε τὸ λεξιλόγιο τοῦ κειμένου τοῦ Κιννάμου ἀπὸ ἀποψη κοσμοθεωρίας, θὰ διαπιστώσουμε ὅτι εἶναι παρόμοιο μετὸ αὐτὸ πού ἦταν διαδομένο στὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο. Ἡ χριστιανικὴ πρόνοια καὶ ἡ ἐθνικὴ Τύχη βρίσκονται σὲ σταθερὴ ἰσορροπία. Σύμφωνα μετὰ τὰ κλασικὰ πρότυπα, ἡ Τύχη ἐμφανίζεται προσωποποιημένη καὶ ἐπηρεάζει θετικὰ ἢ ἀρνητικὰ τὴν ἀνθρώπινη ζωή.⁴⁸⁷ Στὴν ἀνοδο στὸ θρόνο τοῦ Μανουήλ συνετέλεσε καὶ ἡ Θεία Πρόνοια (32, 5 κ.ἐ. 17)· καὶ γιὰ τὴν παράτολμη συμπεριφορά του στὸ πεδίο τῆς μάχης ὁ συγγραφέας θέλει νὰ ἐπικαλεστεῖ τὴ Θεία Πρόνοια, δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ εἶναι σίγουρος γιὰ τὴ μεσολάβησή της (51, 21 - 52, 1). Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ συλλάβει μετὰ τὴ λογικὴ του τὴ Θεία Πρόνοια· ἔτσι ὁ Κιννάμος δηλώνει κάπου ἄλλοῦ τὴν πίστη του στὴν Τύχη, προσθέτει ὅμως μιὰ ἀπὸ ἐκεῖνες τὶς οὐδέτερες προτάσεις πού γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν Προκόπιο καὶ ἄλλους πρώιμους βυζαντινοὺς ἱστορικούς (214, 14-19). Τὸ ἐπίθετο δαιμόνιος χρησιμοποιεῖται μόνο μετὰ τὴν ἔννοια τοῦ θεϊκοῦ, τοῦ πέρα ἀπὸ τὰ ἀνθρώπινα (99, 19· 240, 5 κ.ἐ.· 264, 12).

Ἡ χειρόγραφη παράδοση τοῦ Κιννάμου βασίζεται κυρίως στὸν κώδικα Vat. gr. 163 (τοῦ 13ου αἰώνα), πού ἀνήκε στὸν Ἰωάννη Χορτασμένο.⁴⁸⁸ Ὁ G. Moravcsik ἔδειξε ὅτι οἱ τέσσερις κώδικες πού ἔχουν ἀντιγραφεῖ ἀπὸ τὸν Βατικανὸ ἔχουν κάποια ἀξία, καὶ μάλιστα ὅσον ἀφορᾷ χωρία πού εἶναι δυσκα-

νάγνωστα στὸν *Vat. gr. 163*.⁴⁸⁹ Ἡ ἔκδοση τῆς Βόννης περιλαμβάνει πολλὰ λάθη τῆς *editio princeps*, καὶ γι' αὐτὸ εἶναι ἀπαραίτητη μιὰ νέα ἔκδοση (ἔχει ἀναγγελεῖ ἤδη ἀπὸ τὸν P. Wirth).

Κείμενο: Ἐκδ. A. Meineke, *CB* (1836).— *PG* 133, 309-678.— Μεταφράσεις: γαλλ.: J. Rosenblum, *Jean Kinnamos, Chronique*, Παρίσι 1972 (μὲ ἐρμηνευτικὲς σημειώσεις).— ἀγγλ.: Ch. M. Brand, *Deeds of John and Manuel Comnenus by John Kinnamos*, Νέα Ὑόρκη 1976.

Γενικὴ βιβλιογραφία: H. v. Kap-Herr, *Die abendländische Politik Kaiser Manuels mit bes. Rücksicht auf Deutschland*, Στρασβούργο 1881, 119-147.— C. Neumann, *Griechische Geschichtschreiber und Geschichtsquellen im 12. Jh.*, 78-102 (ἡ σημείωση ἀπὸ τὴν ὡς τοῦ κώδ. *Vat. 163*, 233^r, ποὺ ἐκδίδεται καὶ μεταφράζεται στὴ σελ. 102, προέρχεται ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Χορτασμένου: Hunger, δ.π. 16).— Krumbacher 279-281 (ἔλλ. μετ. Α' 564-569).— Lieberich II 27-28.— F. Chalandon, *Les Comnène II*, Παρίσι 1912, XIV-XXII.— Moravcsik 324-328.— Colonna 19-20.

Εἰδικὴ βιβλιογραφία: Κ. Σ. Κόντος, «Κριτικαὶ καὶ γραμματικαὶ παρατηρήσεις», *Ἀθηνᾶ* 7 (1895), ἐδῶ 30-40.— N. Iorga, *Byz* 2 (1925) 283-284.— G. Vernadskij, «Relations byzantino-russes au XIIe siècle», *Byz* 4 (1927-1928) 269-276.— F. Babos, *Symbolae ad historiam textus Cinnami* (οὐγγρ.), Βουδαπέστη 1944.— L. Oeconomus, «Remarques sur trois passages de trois historiens grecs du moyen-âge», *Byz* 20 (1950) 177-183, ἐδῶ 180-182 (γιὰ τὸ *πούτζη*: Κίνν. 84).— M. M. Frejdenberg, «Trud Ioanna Kinnama kak istoričeskij istočnik», *VV* 16 (1959) 29-51 (ὁ Κίνναμος ὡς ἀξιοπιστὴ ἱστορικὴ πηγή).— P. Wirth, «Zur asiatischen Toponymie im Geschichtswerk des Johannes Kinnamos», *Byz. Forsch.* 3 (1968, κυκλοφόρησε τὸ 1971) 251-253.— A. Garzya, «Varia philologica VII, 3. Io. Cinn. I 2, 5, 19ss. CB», στὸ: *Studi in on. di V. de Falco*, Νεάπολη 1971, 577-578.— M. Blagojević, «Sečenica, Strimon i Tara u delu Jovana Kinama», *ZRVI* 17 (1976) 65-75.

Μεταξὺ τῶν χρονογράφων τοῦ 12ου αἰώνα ἰδιαίτερη θέση κατέχει ὁ **Ἰωάννης Ζωναρᾶς**. Μὲ τὴ συγγραφή τῶν σχολίων στοὺς κανόνες τῶν ἀποστόλων, τῶν Συνόδων καὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἀπέκτησε τὴ φήμη τοῦ σημαντικότερου βυζαντινοῦ σχολιαστῆ κανόνων.⁴⁹⁰ Ἡ συγγραφικὴ του δραστηριότητα ἐπεκτάθηκε καὶ στὴν ἀγιολογία, τὴν ὁμιλητικὴ καὶ τὸ σχολιασμὸ ἐκκλησιαστικῆς ποίησης. Ἐνῶ στὸ λεξικὸ ἀναφέρεται μόνον τὸ διάσημο ὄνομά του,⁴⁹¹ ἡ χρονογραφία ἀνάγεται στὴν ἐποχὴ τῆς παραμονῆς του σὲ μοναστήρι. Ὁ Ζωναρᾶς διετέλεσε *δρουγγάριος τῆς βίγλης καὶ πρωτασηκῆτης*, δηλαδὴ προϊστάμενος τῆς αὐτοκρατορικῆς γραμματείας. Γιὰ τὴ ζωὴ του γνωρίζουμε ἐλάχιστα. Τὸ μόνον ποὺ ξέρουμε εἶναι ὅτι πρέπει νὰ ζοῦσε σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 12ου αἰώνα.⁴⁹² Τὴ χρονογραφία

του τὴ συνέγραψε, ὅταν ζοῦσε ὡς μοναχὸς στὸ νησί Ἁγία Γλυκερία τῆς Προποντίδος.⁴⁹³

Τὴν Ἐπιτομὴ ἱστοριῶν τοῦ Ζωναρᾶ ὁ Du Cange τὴ διαίρεσε σὲ 18 βιβλία ἴσης περίπου ἔκτασης. Τὸ ἔργο ἀρχίζει μὲ τὴν κτίση τοῦ κόσμου καὶ φτάνει ὡς τὸ 1118, δηλαδὴ ὡς τὴν ἀνοδο στὸ θρόνο τοῦ Ἰωάννη Β' Κομνηνοῦ. Στὸ ἀξιόλογο προοίμιό του ὁ Ζωναρᾶς δικαιολογεῖ τὴν ἀπόφασή του νὰ γράφει τὴ χρονογραφία. Ὡς μοναχὸς, λέει, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιτρέψει στὸν ἑαυτό του τέτοιες ἀσχολίες· ὑποχώρησε ὅμως στὶς ἐπανειλημμένες πιέσεις φίλων του. Συνετέλεσε βέβαια καὶ ἡ σκέψη ὅτι ἡ τακτικὴ ἐνασχόληση μὲ τὴ συγγραφὴ προστατεύει ἀπὸ πειρασμούς, τοὺς ὁποίους οὔτε καὶ ἐκεῖνος ποὺ ζεῖ ἀποτραβηγμένος δὲν μπορεῖ νὰ ἀποφύγει. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ κριτικὴ ποὺ ἀσκεῖ ὁ Ζωναρᾶς στοὺς προηγούμενους ἱστορικούς: Αὐτοὶ περιέγραφαν μὲ λεπτομέρειες τοὺς πολέμους καὶ τὶς μάχες, παρουσίαζαν τὴ μορφολογία τοῦ ἐδάφους ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ στρατιωτικοῦ, ἐνῶ, ὅσον ἀφορᾶ τὶς πόλεις, μιλοῦσαν γιὰ τὴν ὀχύρωση καὶ τὴν ἀσφάλειά τους σὲ περίπτωσι πολιορκίας. Ἐπιδίωκαν ἀκόμη νὰ ἐπιδείξουν τὴ ρητορικὴ τους παιδεία (πρὸς ἐπίδειξιν) καὶ γι' αὐτὸ παρενέβαλλαν στὰ κείμενά τους κάθε τόσο λόγους καὶ ἐπιστολὲς καὶ προέβαιναν σὲ ἀνεπίτρεπτες παρεκβάσεις (παρεκβατικώτερον). Παρέθεταν, κατὰ τὴν ἀποψη πάντα τοῦ Ζωναρᾶ, πολλοὺς διαλόγους, πράγμα ποὺ συνηθίζεται μόνο σὲ κείμενα πολεμικῆς, καὶ μάλιστα θεολογικοῦ περιεχομένου. Ὅλα αὐτὰ ὅμως κουράζουν τὸν ἀναγνώστη καὶ, χωρὶς νὰ τὸν ὠφελοῦν, ἀποσποῦν τὴν προσοχή του ἀπὸ τὴν οὐσία. Ἡ κριτικὴ αὐτὴ στρέφεται σαφῶς ἐναντίον τῶν ἔργων τοῦ Νικηφόρου Βρυεννίου καὶ τῆς Ἄννας Κομνηνῆς. Ἰδίως οἱ δύο πρῶτες κατηγορίες ταιριάζουν στοὺς συγγραφεῖς αὐτούς. Ἀντίθετα λοιπὸν μὲ αὐτούς, ὁ Ζωναρᾶς προτίθεται νὰ γράφει σύντομον ἱστορίαν, ποὺ θὰ προσφέρει στὸν ἀναγνώστη τὰ καιριώτερα τῶν πεπραγμένων συνοπτικῶς.

Στὴν *captatio benevolentiae* ποὺ ἀκολουθεῖ, ὁ συγγραφέας ζητᾶ ἐπιείκεια γιὰ τυχὸν κενὰ ποὺ πρόκειται νὰ ἔχει τὸ ἔργο του. Ἄφενὸς στὸ μοναστήρι του —μακριὰ ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ πολιτισμοῦ— δὲν εἶχε ἀρκετὰ βιβλία στὴ διάθεσή του, ἀφετέρου οἱ ἴδιες οἱ πηγὲς παρουσίαζαν κάθε τόσο μεγάλες ἀντιφάσεις. Θὰ ὀδηγοῦσε πολὺ μακριὰ ἂν τὶς ἀπαριθμοῦσε ὅλες, μία μία. Βέβαια, σὲ σημαντικὰς περιπτώσεις δὲν μποροῦσε νὰ ἀποκρύψει ἀπὸ τοὺς ἀναγνώστες του αὐτὲς τὶς ἀντιφάσεις. Τέλος ζητᾶ συγγνώμη γιὰ τὴν ἔλλειψη ἐνιαίου ὕφους στὸ κείμενό του. Προσάρμοσε, λέει, τὸ ὕφος του σὲ ἐκεῖνο τῆς κάθε πηγῆς του. Τοῦτο τὸ τελευταῖο σημεῖο τὸ βρίσκω ἰδιαίτερα χαρακτηρι-

στικό. Αυτό που όμολογεί έδω ό Ζωναράς τó έχουν κάνει πολλοί όμότεχνοί του πριν και μετά άπ' αυτόν. Μόνο που εκείνοι δέν τó είχαν συνειδητοποιήσει, μέ άρνητικά ως έκ τούτου άποτελέσματα. 'Ο Ζωναράς προβληματιζόταν πάνω στό θέμα αυτό και συνέταξε τó έργο του μέ τρόπο που, και όσον άφορᾶ τó ύφος, νά δίνει μιá ικανοποιητική συνολική εικόνα. Οι σύγχρονοι βυζαντινολόγοι εξέφρασαν τήν άποψη ότι έγραφε για άπαιτητικούς άναγνώστες.⁴⁹⁴

'Η κατανομή τής ύλης, που για τήν προχριστιανική έποχή άντιστοιχεί σ' εκείνη τών προγενέστερων βυζαντινών χρονογράφων, έχει γίνει ως εξής: Τα πρώτα δέκα βιβλία φτάνουν ως τή γέννηση του Χριστού, τó ένδέκατο και δωδέκατο καλύπτουν τήν περίοδο ως και τήν Τετραρχία, ένῶ τά βιβλία άπό τó δέκατο τρίτο ως τó δέκατο όγδοο άφιερώνονται στη βυζαντινή ιστορία, άρχίζοντας μέ τόν Μεγάλο Κωνσταντίνο. Άπό αυτά, τó δέκατο πέμπτο περιλαμβάνει τίς δύο περιόδους τής εικονομαχίας, ένῶ τó δέκατο έκτο και δέκατο έβδομο τήν έποχή τής Μακεδονικής δυναστείας. 'Ο Ζωναράς, που βέβαια είναι πιστός στην όρθοδοξία, είναι ήδη τόσο μακριά από τήν έποχή τής εικονομαχίας, ώστε δέν ύπερφορτώνει τή διήγησή του, όταν γράφει για τήν περίοδο εκείνη. Γενικά πρέπει νά του άναγνωρίσουμε τή συνεχή προσπάθεια νά είναι άντικειμενικός στη διήγησή του. Χωρίς νά έπηρεάζεται άπό τίς προπαγανδιστικές τάσεις τής φιλομακεδονικής ιστοριογραφίας, άποφεύγει τούς άκραίους χαρακτηρισμούς και τó διασυρμό τών κυριότερων ιστορικών προσώπων. "Αν και ή χρονογραφία του Ψελλού είναι μιá άπό τίς πηγές του, ό Ζωναράς δέν άποσιωπᾶ τόν καθόλου τιμητικό ρόλο που έπαιξε ό Ψελλός στην τραγωδία του αυτοκράτορα Ρωμανού Διογένη. 'Η εύγνωμοσύνη του προς μιá σημαντική του πηγή, όπως ήταν ή 'Αλεξιάδα, δέν είναι τόσο μεγάλη ώστε νά τόν κάνει νά συγκαλύψει τίς μηχανορραφίες μητέρας και κόρης, τής Ειρήνης και τής "Αννας, έναντίον του διαδόχου 'Ιωάννη Κομνηνού.⁴⁹⁵

Για τίς πηγές του Ζωναρά έχουν δημοσιευτεί διάφορες έργασίες στό τέλη του 19ου και τίς άρχές του 20ού αιώνα.⁴⁹⁶ Για τήν προχριστιανική έποχή βασίζεται κυρίως στην *Παλαιά Διαθήκη*, στους Φλάβιο 'Ιώσηπο, Ευσέβιο και Θεοδώρητο, καθώς και στον Ξενοφώντα (ή *Κύρον Παιδεία* έμφανίζεται σέ ένα άπόσπασμα), τόν 'Ηρόδοτο, τόν Πλούταρχο και τόν 'Αρριανό. Για τή ρωμαϊκή ιστορία άντλησε πληροφορίες άπό τόν Δίωνα Κάσσιο. 'Επειδή άπό τó έργο του τελευταίου σώζονται μόνο τά βιβλία 36-60 (άπό ένα σύνολο 80 βιβλίων), τó κείμενο του Ζωναρά άποκτᾶ ιδιαίτερο ένδιαφέρον, μιá

καί μᾶς πληροφορεῖ γιά τὸ περιεχόμενον τῶν βιβλίων ποὺ χάθηκαν. Ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον ἔχουν τὰ σημεῖα ὅπου μᾶς πληροφορεῖ γιά ὅσα δὲν περιέχονται στὰ ἀποσπάσματα τοῦ Ἰωάννη Ξιφιλίνου, ἀποσπάσματα ποὺ ὁ Ζωναρᾶς τὰ εἶχε ἐπίσης ὑπόψη του (γιά τὰ βιβλία 36-80 τοῦ Δίωνα Κασσίου). Ἐκτός ἀπὸ τὸν Δίωνα Κάσσιο, ὁ Ζωναρᾶς χρησιμοποίησε εὐρύτατα καὶ τοὺς Βίους τοῦ Πλουτάρχου. Γιά τὴν πρώμη καὶ τὴ μέση βυζαντινὴ ἐποχὴ φαίνεται νὰ ἔχει ἀντλήσει ἀπὸ τίς περισσότερες γνωστὲς μᾶς χρονογραφίαι· ὡς σήμερον οἱ πηγές του αὐτὲς δὲν ἔχουν καταγραφεῖ πλήρως. Στὸ ἔργο τοῦ Ζωναρᾶ ἀπαντοῦν ἀρκετὰ συχνὰ μεγάλα χωρία (π.χ. ἀπὸ τὸν Ἰώσηπο καὶ τὸν Εὐσέβιο), ἀντιγραμμένα κατὰ λέξη.

Ὁ Krumbacher (371, ἑλλ. μετ. Α' 753) χαρακτήρισε τὴν Ἐπιτομὴν τοῦ Ζωναρᾶ ὡς «μοναχικὸν προϊόν», χαρακτηρισμὸς ποὺ ὑπῆρξε γιά δύο λόγους ἐπιτυχημένος. Ἀφενὸς γιὰτὶ ὁ Ζωναρᾶς, ὅπως ξέρουμε ἀπὸ τὸ προοίμιό του, ἔγραψε τὸ ἔργο του ὅταν ἦταν μοναχός, ἀφετέρου γιὰτὶ σ' αὐτὸ εἶναι διάχυτο τὸ πνεῦμα τῶν βυζαντινῶν «μοναχικῶν χρονογραφιῶν» (*Mönchschroniken*), ὅπως μαρτυροῦν τὰ στοιχεῖα τῆς ἐλαφρᾶς λογοτεχνίας ποὺ εἶναι διάσπαρτα μέσα στὸ ἔργο: Δίνεται μεγάλο βᾶρος στὴν ὀρθοδοξία καὶ στὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορία, κυρίως τὴν ἱστορία τῶν πατριαρχῶν, χωρὶς νὰ λείπουν οἱ ἐντυπωσιακὲς εἰδήσεις γιά φυσικὲς καταστροφές καὶ οὐράνια φαινόμενα, γιά οἰωνοὺς καὶ παράδοξα, καθὼς καὶ οἱ γνωστὲς ἀπὸ τίς χρονογραφίαι ἱστορίες γιά τοὺς αὐτοκράτορες καὶ ἄλλες προσωπικότητες εὐγενικῆς καταγωγῆς (*Lesebuchgeschichten*). Μολονότι δὲν μπορούμε νὰ παραβλέψουμε τὴν παρουσία ὅλων αὐτῶν τῶν στοιχείων τῆς βυζαντινῆς χρονογραφίας, πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι ὁ Ζωναρᾶς, χάρις στὸ ὑψηλὸ πνευματικὸ του ἐπίπεδο, κατόρθωσε νὰ κατατάξει τὰ *disiecta membra* τοῦ πλούσιου ὕλικού του, ἔτσι ποὺ ὁ ἀναγνώστης του νὰ ἀποκτᾷ μιὰ ἐποπτεία τῶν ἱστορικῶν γεγονότων καὶ νὰ βρίσκει μέσα στὸ ἔργο του κάθε σημαντικὴ (γιά ἓναν Βυζαντινὸ τουλάχιστον) πληροφορία.

Ἡ Ἐπιτομὴ τοῦ Ζωναρᾶ ἦταν πάντα ἀγαπητὴ, ἀν κρίνουμε ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ χειρογράφων ποὺ σώζονται. Ὁ Krumbacher (375, ἑλλ. μετ. Α' 762) ἀριθμεῖ σαράντα τέσσερις κώδικες, ἐνῶ ἡ Colonna (140) ἀναφέρει ἄλλους εἴκοσι ὀκτώ. Διάφοροι σύγχρονοι ἢ μεταγενέστεροί του χρονογράφοι, ὅπως ὁ Κωνσταντῖνος Μανασσῆς, ὁ Μιχαὴλ Γλυκᾶς καὶ ἄλλοι, ἀντέγραψαν πολλὰ ἀπὸ τὸν Ζωναρᾶ. Ἀρκετὰ νωρὶς τὸ κείμενό του μεταφράστηκε στὰ σλαβικὰ⁴⁹⁷ καὶ ἀργότερα, στὴν Ἀναγέννηση, στὰ λατινικά, γαλλικά καὶ ἰταλικά.

Τὴν κατάληψη τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς Νορμανδοὺς μποροῦμε νὰ τὴ θεωρήσουμε ὡς ἓνα μόνον σημαντικό γεγονός μέσα στὸ πλαίσιο τῆς ἀντιπαράθεσης ἀνάμεσα στὴ Δύση καὶ τὴν Ἀνατολή, ἀνάμεσα στοὺς Βυζαντινοὺς καὶ τοὺς Λατίνους, ἡ ὁποία κατὰ τὴ διάρκεια τῆς λεγόμενης τέταρτης Σταυροφορίας κορυφώθηκε μὲ τὴν κατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τὴ διάλυση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ἀναζητώντας ἓναν συγγραφέα ποὺ νὰ ἐκθέτει συνολικὰ αὐτὴ τὴ δραματικὴ ἐξέλιξη, πρέπει νὰ στραφοῦμε στὸν **Νικήτα Χωνιάτη**. Ὁ Χωνιάτης γεννήθηκε γύρω στὸ 1155 στὴ φρυγικὴ πόλη Χωναὶ ὡς νεότερος γιὸς μιᾶς οἰκογένειας ἀπὸ ἀνώτερη κοινωνικὴ τάξη.⁵⁴⁹ Ὄταν ἔγινε ἑννέα ἐτῶν, ἀκολούθησε τὸν μεγαλύτερο ἀδελφὸ του Μιχαὴλ στὴν πρωτεύουσα, ὅπου ἔλαβε ἐπιμελημένη ἐγκυκλοπαιδικὴ μόρφωση. Ἐνῶ ὁ Μιχαὴλ ἀκολούθησε τὴν ἐκκλησιαστικὴ σταδιοδρομία κι ἔγινε ἀργότερα μητροπολίτης Ἀθηνῶν, ὁ Νικήτας εἶχε προοριστεῖ γιὰ κρατικὸς ὑπάλληλος. Ἦδη πρὶν ἀπὸ τὸ 1182 ἐργάστηκε ὡς ἐφοριακὸς ὑπάλληλος στὴν ἐπαρχία (Παφλαγο-

νία), για να επιστρέψει μετά στην Κωνσταντινούπολη και να αναλάβει τη θέση αυτοκρατορικού γραμματέα (βασιλικός υπογραμματεὺς) στην υπηρεσία του Ἀλεξίου Β', ἢ ἴσως ἤδη τοῦ Μανουήλ.⁵⁵⁰ Ἐπὶ Ἀνδρονίκου Α' ὁ Νικήτας παραιτήθηκε ἀπὸ τῆς δημόσιας θέσης του καὶ περίμενε τὴν πτώση τοῦ αυτοκράτορα (1185). Ἡ γυναίκα του ἀνῆκε στὴ φιλική του οἰκογένεια τῶν Βελισσαριωτῶν. Τὸ 1187 ὁ Χωνιάτης ἀκολούθησε τὸν αυτοκράτορα Ἰσαάκιο Β' Ἀγγελο ὡς γραμματέας σὲ μιὰ ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν Βλάχων καὶ τῶν Βουλγάρων (Ἱστορ. 397, 87 κ.έ. D). Γύρω στὸ 1188/1189 τὸν συναντοῦμε ἀνώτερο οἰκονομικὸ ὑπάλληλο⁵⁵¹ καὶ τὸ 1189 διοικητὴ τῆς Φιλιππούπολης. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τρίτης Σταυροφορίας οἱ ἀντιφατικὲς διαταγὲς τοῦ αυτοκράτορα (ὀχύρωση τῆς πόλης - γκρέμισμα τῶν τειχῶν) τὸν ἔφεραν σὲ δύσκολη θέση. Ἦδη ὅμως τὸν ἐπόμενο χρόνο (1190) μπῆκε στὴν υπηρεσία τοῦ λογοθέτη τοῦ δρόμου ὡς λογοθετικὸς γραμματικὸς, μιὰ θέση ποὺ οἱ ἀρμοδιότητές της εἶναι δύσκολο νὰ προσδιοριστοῦν.⁵⁵² Ὁ Νικήτας, ποὺ ἦταν ἔμπιστος τοῦ αυτοκράτορα Ἰσαακίου Β', ἀνέβηκε σταδιακὰ στὰ ἀξιώματα τοῦ κριτῆ τοῦ βήλου (1190/1191), τοῦ ἐφόρου (οὔτε αὐτὸ τὸ ἀξίωμα μποροῦμε νὰ τὸ καθορίσουμε), τοῦ ἐπὶ τῶν κρίσεων, καὶ τελικὰ στὸ ἀξίωμα τοῦ λογοθέτη τοῦ γενικοῦ, μὲ τὸ ὅποιο ἦταν συνδεδεμένη ἡ ἀνώτατη ἐπίβλεψη τῶν οἰκονομικῶν καὶ φορολογικῶν ὑποθέσεων τοῦ κράτους. Παρόλο ποὺ ὁ συγγραφέας μας κατεῖχε γιὰ μιὰ σχεδὸν δεκαετία (περίπου 1195-1204) τὴ θέση τοῦ λογοθέτη τῶν σεκρέτων, ποὺ οἱ ἀρμοδιότητές του ἐκείνη ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴ μεταβιβάστηκαν στὸν μεγάλο λογοθέτη,⁵⁵³ καὶ παρόλο ποὺ, ἐξαιτίας τῆς ὑψηλῆς του θέσης, ἦταν φυσικὰ μέλος τῆς συγκλήτου, φαίνεται ὅτι οὐσιαστικὰ δὲν ἀσχοῦσε καμιὰ ἐπιρροὴ στὰ πολιτικὰ πράγματα. Τὴν ἐπιρροὴ αὐτὴ τὴ μονοπωλοῦσαν οἱ πολυάριθμοι εὐνοούμενοι τοῦ αυτοκράτορα, οἱ ὅποιοι συχνὰ ἀνῆκαν στὴν ἐλάχιστη ἀγαπητὴ τάξη τῶν εὐνοούχων. Μετὰ τὴν ἀναγόρευση τοῦ Ἀλεξίου Μουρτζούφλου σὲ αυτοκράτορα (Φεβρουάριος 1204), ὁ Νικήτας ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὴ θέση τοῦ μεγάλου λογοθέτη (Ἱστορ. 565, 13-15 D). Μερικὲς βδομάδες ἀργότερα, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς λεηλασίας τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς Λατίνους, ἔχασε ὅλη του τὴν περιουσία, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ δευτέρου σπιτιοῦ του (τὸ πρῶτο εἶχε καταστραφεῖ κατὰ τὴ διάρκεια

τῆς πυρκαγιᾶς τοῦ Αὐγούστου 1203). Κατόρθωσε πάντως, μαζί με τοὺς δικούς του, νὰ σώσει τὴ ζωὴ του, καθὼς καὶ ἓνα ἀντίτυπο τοῦ ἱστορικοῦ του ἔργου, πὸ τότε εἶχε φτάσει περίπου ὡς τὸ 1202.⁵⁵⁴ Ὡς τὸ 1206 ὁ Νικήτας διέμενε μετὰ τὴν οἰκογένειά του στὴ Σηλυβρία, ἀπὸ ὅπου, μετὰ ἐξάμηνη παραμονὴ στὴν Κωνσταντινούπολη, μετακόμισε γύρω στὸ 1206/1207 στὴ Νίκαια. Ἐκεῖ εἶχε στὸ μεταξύ ἐγκατασταθεῖ καὶ ἡ βυζαντινὴ κυβέρνησις. Μετὰ τὶς παραγγελίες πὸ ἐπαίρνε ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Θεόδωρο Α' Λάσκαρι γιὰ τὴ συγγραφὴ ρητορικῶν λόγων κατόρθωσε νὰ ξαναμπεῖ στὴν αὐλή, χωρὶς ὅμως πάλι, ἀπ' ὅ,τι φαίνεται, νὰ παίξει κάποιον πολιτικὸ ρόλο.⁵⁵⁵ Ὁ κάποτε καλομαθημένος, πλούσιος ἄνθρωπος ὑπέφερε γιὰ τὸν κοινωνικὸ του ὑποβιβασμὸ καὶ παραπονιόταν γιὰ τὶς στενόχωρες συνθῆκες πὸ ἐπικρατοῦσαν στὴ Νίκαια. Γιὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ Νικήτα δὲν ἔχουμε πληροφορίες. Ὅταν πέθανε, γύρω στὸ 1215/1216, ἄφησε πίσω μιὰ χήρα καὶ πολλὰ, ἀνήλικα ἀκόμη, παιδιὰ. Ἡ μονωδία πὸ ἔγραψε ὁ ἀδελφός του Μιχαὴλ προσφέρει σημαντικὸ ὕλικὸ γιὰ τὴ βιογραφία τοῦ ἱστοριογράφου.⁵⁵⁶

Ἡ *Χρονικὴ διήγησις* τοῦ Νικήτα Χωνιάτη καλύπτει τὸ διάστημα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ αὐτοκράτορα Ἀλεξίου Α' (1118) ὡς τὸ 1206. Ἡ διαίρεσις τοῦ ἔργου σὲ εἴκοσι ἓνα βιβλία, πὸ μᾶς ἔχει παραδοθεῖ στὰ χειρόγραφα, πρέπει νὰ εἶναι ἡ πρωτότυπη. Στὴ βασιλεία τοῦ Μανουὴλ εἶναι ἀφιερωμένα ἑπτὰ βιβλία, στὸν Ἰσαάκιο τρία, στὸν Ἀνδρόνικο καὶ στὸν Ἀλέξιο Γ' ἀπὸ δύο, καὶ σὲ ὅλους τοὺς ἄλλους ἡγεμόνες ἀπὸ ἓνα. Στὸ τέλος ὑπάρχει ἓνα βιβλίον μετὰ τὸ τίτλον *Τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν*. Τέλος, χωριστὰ ἔχει παραδοθεῖ μιὰ περιγραφή τῶν πρὸ ἀξιόλογων ἀγαλμάτων τῆς Κωνσταντινούπολης πὸ καταστράφηκαν ἀπὸ τοὺς Λατίνους τὸ 1204, ἡ ὁποία εἶναι γνωστὴ μετὰ τὸν συμβατικὸν τίτλον *De signis*. Πιστὸς στὴ βυζαντινὴ ἱστοριογραφικὴ παράδοσις, ὁ Νικήτας πραγματεύεται πολὺ συνοπτικὰ τὰ γεγονότα πὸ δὲν ἔζησε ὁ ἴδιος, ὅπως τὴ βασιλεία τοῦ Ἰωάννη Β' Κομνηνοῦ καὶ τὶς δύο πρώτες δεκαετίες τῆς βασιλείας τοῦ Μανουὴλ. Γιὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς Νορμανδοὺς ὁ ἱστορικὸς χρησιμοποίησε κατὰ κόρον τὴν περιγραφήν τοῦ αὐτόπτη μάρτυρα Εὐσταθίου.⁵⁵⁷ Ἀντίθετα μετὰ τὴν ἀποψη πὸ ἐπικρατοῦσε παλαιότερα, ἔχει γίνῃ σήμερον ἀποδεκτὸ ὅτι ὁ Νικήτας γνώριζε τὸ ἱστορικὸν ἔργον τοῦ Κιννάμου καὶ τὸ εἶχε χρησιμοποίησει.⁵⁵⁸ Ὁ συγγραφέας δὲν πρέπει νὰ ἔλαβε ὑπό-

ψη του πρωτότυπα έγγραφα και γενικότερα αρχειακό ύλικό.⁵⁵⁹ Μεγάλα αποσπάσματα από τὸ ἔργο τοῦ Νικήτα βασιζονται σὲ αὐτοψία. Αὐτὸ ἰσχύει π.χ. γιὰ τὴν παρουσίαση τῆς ἐκστρατείας τοῦ Ἰσαακίου τὸ 1187 (*Ιστορ.* 397, 87 κ.έ. D), γιὰ τὰ καθήκοντα τοῦ διοικητῆ τοῦ θέματος στὴ Φιλιππούπολη (402, 49 κ.έ.: 409, 42 κ.έ.), γιὰ τὴ μεγάλη πυρκαγιά τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1203 (553 κ.έ.), γιὰ τὸν πικρὸ δρόμο πρὸς τὴν ξενιτιά (587 κ.έ.) κ.ἄ. Ὁ ἱστορικὸς διέθετε πολλὰ καλὰς πληροφορίες, ὅπως π.χ. ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ τοῦ Μιχαὴλ γιὰ τὶς ἐπιχειρήσεις τοῦ Λέοντα Σγουροῦ (605, 65 - 612, 45), ἀπὸ στρατιωτικὸς καὶ ὑπαλλήλους γιὰ τὴν ἐξέλιξη πολιορκιῶν καὶ μαχῶν ἀπὸ τὴ μιά, καὶ γιὰ ἀπόπειρες σφετερισμοῦ τοῦ θρόνου καὶ σκευωρίες κάθε εἴδους ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἐνδιαφέρουσες εἶναι ἀκόμη οἱ πληροφορίες τοῦ γιὰ τὴν παράξενη δημογραφικὴ κατάσταση στὶς νοτιοδυτικὰς ἐπαρχίαι τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅπου παρατηροῦνταν εὐρεία προσαρμογὴ τοῦ βυζαντινοῦ πληθυσμοῦ στὴν κατάσταση ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ μετὰ τὴν ἵδρυση τοῦ σουλτανάτου τῶν Σελτζούκων τοῦ Ἰκονίου (37, 85 - 38, 12). Ἐξαιτίας τῆς θέσης τοῦ ὁ Νικήτας εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ γνωρίζει π.χ. τὰ ἔξοδα γιὰ τὸν ἐξοπλισμὸ ποὺ κατέβαλε ὁ Ἰσαάκιος Ἀγγελοσ τὸ 1185 (357, 47-53).

Ἡ χειρόγραφη παράδοση τῆς *Χρονικῆς διηγήσεως* μαρτυρεῖ ὅτι τὸ κείμενο ἔχει ὑποστῆι πολλὰς ἐπεξεργασίας. Ὁ J.-L. van Dieten, ποὺ ἔκανε τὴ νέα κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου, ἐκφράζει τὴν ἀποψὴ ὅτι πρέπει νὰ γίνῃ διάκριση ἀνάμεσα σὲ δύο ἐπεξεργασίας: 1) μιὰ ἀρχαιότερη, συντομότερη, *brevior*, ἢ ὅποια ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὸ 1204 καὶ ἀπαντᾷ στὰ χειρόγραφα *Vat. gr. 168* καὶ *169*, *Vindob. Hist. gr. 53*, *Marc. gr. 403*, καὶ 2) μιὰ μεταγενέστερη, μὲ προσθήκες, ποὺ χρονολογεῖται στὴν ἐποχὴ μετὰ τὸ 1204, *auctior*, ἢ ὅποια βρίσκεται στοὺς κώδικες *Vat. gr. 163* καὶ *1623*, καὶ ἐν μέρει στὸν *Par. gr. 1778*. Μιὰ δημώδης παράφραση τοῦ κειμένου — στοὺς κώδικες *Monac. gr. 450*, *Par. gr. 3041*, *Vindob. Suppl. gr. 166*, *Escor. Ψ-IV-17* — ἀποτελεῖ συγκερασμὸ τῶν δύο παραπάνω ἐπεξεργασιῶν. Οἱ διαφορὰς ἀνάμεσα στὴν 1) καὶ τὴν 2) εἶναι ἐλάχιστες ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐποχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Ἰωάννη Β' καὶ τοῦ Μανουήλ, γίνονται ὅμως ὀλοένα περισσότερες στὰ τμήματα τοῦ ἔργου ποὺ πραγματεύονται μεταγενέστερες ἐποχές.⁵⁶⁰ Ὁ Νικήτας θὰ πρέπει νὰ ἄρχισε νὰ ἐργάζεται πάνω στὸ κείμενο τῆς *Χρονικῆς διηγήσεως* λίγο μετὰ τὴν ἀνοδο τοῦ Ἰσαακίου Ἀγγέλου στὸ θρόνο.⁵⁶¹ Ὁ

συγγραφέας, έπηρεασμένος από την καταστροφή του 1204, είχε προφανώς την πρόθεση να κλείσει το έργο του με μια έντυπωσιακή περιγραφή της κατάληψης και των συνεπειών της, καθώς και με μια επίκληση προς τους συμπατριώτες του να έχουν έμπιστοσύνη στον Θεό (572, 79 - 582, 46).⁵⁶² Είναι αρκετά δύσκολο να χρονολογηθούν και να διαφοροποιηθούν έπακριβώς οι δύο έπεξεργασίες που αναφέραμε. Αναμφισβήτητη όμως είναι η επίδραση της ολοένα αυξανόμενης πικρίας του μετανάστη Νικήτα, η οποία εκδηλώνεται στη σαρκαστική σκιαγράφηση των αυτοκρατόρων της δυναστείας των Άγγέλων και πολλών από τους αδελφούς τους. Η απότομη διακοπή του έργου στην έπεξεργασία b ακριβώς πριν από τη μάχη της Άδριανουπόλεως (14 Άπριλιού 1205), με μια πρόταση που δείχνει απογοήτευση (μετά το 614, 10), έρχεται σε αντίθεση με την προηγούμενη δήλωση ότι θα έπακολουθήσει ένα νέο τμήμα (613, 77) και εξηγείται με τις αποφασιστικές αλλαγές στη ζωή του Νικήτα και την αναζήτηση επαγγέλματος στη Νίκαια μετά το 1208 περίπου.⁵⁶³ Έπομένως η έπεξεργασία a έγινε τα τελευταία χρόνια της ζωής του συγγραφέα, και σ' αυτήν περιλήφθηκαν και τα γεγονότα ως τον Νοέμβριο του 1206. Λάθη στη χρονολόγηση και έλλειψη έποπτείας του όλου μαρτυρούν ότι δεν έγινε τελικό «χτένισμα» του κειμένου.⁵⁶⁴ Η δεύτερη έπεξεργασία διακόπτεται επίσης αναπάντεχα το 1206, με την εκστρατεία του Έρρίκου της Φλάνδρας (645 κ.έ.).

Το μικρό σύγγραμμα *De signis*, που πάντα τραβοῦσε το ενδιαφέρον των ιστορικών της τέχνης, έχει γραφτεί βέβαια από τον Νικήτα, δεν αποτελοῦσε όμως στη μορφή αυτή μια ένότητα με τη *Χρονική διήγηση*.⁵⁶⁵ Οι περιγραφές των αγαλμάτων, που προορίζονταν για τους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης, δεν είναι αυθαίρετες, όπως προκύπτει από παράλληλες μαρτυρίες. Δεν θα έπρεπε ακόμη να παραβλέψουμε τα καλλιτεχνικά ενδιαφέροντα και το αισθητήριο που διέθετε ο συγγραφέας για την τέχνη.⁵⁶⁶

Ήδη η διαίρεση της *Χρονικής διήγησης* σε βιβλία κατά βασιλείς μαρτυρεί τη γενική σύλληψη του έργου ως ιστορίας αυτοκρατόρων. Οι Κομνηνοί

καὶ οἱ Ἄγγελοι εἶναι ἀναμφίβολα οἱ πρωταγωνιστὲς αὐτοῦ τοῦ ἱστορικοῦ δράματος, τοῦ ὁποίου ὁ Νικήτας, ὡς σύγχρονος, ἀποκτοῦσε μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου ὄλο καὶ μεγαλύτερη ἐποπτεία. Γενικὰ ὁ συγγραφέας ἔχει κάνει καλὸ καταμερισμὸ τῶν γεγονότων τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς καὶ τῆς πολεμικῆς ἱστορίας, τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς καὶ τῶν σκευωριῶν τῆς αὐλῆς, τῶν πορτρέτων τῶν διαφόρων προσωπικοτήτων, τῶν σκηνῶν ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ καὶ κάθε εἶδους λεπτομερειῶν. Ἄν καὶ ὑπάρχουν πολυάριθμες περιγραφὲς μαχῶν καὶ πολιορκιῶν, τὰ μέρη αὐτὰ δὲν βαραίνουν γενικὰ τόσο πολὺ, ὅσο π.χ. στὸν Νικηφόρο Βρυέννιο ἢ τὸν Ἰωάννη Κίνναμο. Φυσικὰ, δὲν λείπουν τὰ ἀριστεία τῶν ἡρώων, ὅπως τοῦ αὐτοκράτορα Μανουῆλ (92, 36-93, 59) ἢ τοῦ Εὐστρατίου μπροστὰ στὸ φρούριο Βακά (22, 76 - 25, 39), περιορίζονται ὅμως σὲ μερικὰ συγκεκριμένα σημεῖα τῆς ἀφήγησης. Ὁ Νικήτας γινώριζε πολὺ καλὰ ὅτι ἡ συνεχὴς ἐξιστόρηση ὄλων τῶν ἐκστρατειῶν τοῦ Μανουῆλ ἐναντίον τῶν Σελτζούκων θὰ ἔφερνε ἀπλῶς ἀνία στοὺς ἀναγνώστες του.⁵⁶⁷ Ἔτσι προσπαθεῖ νὰ κάνει πιὸ ἐντυπωσιακὲς τὶς σκηνὲς τῶν μαχῶν ἢ τῶν πολιορκιῶν, παραθέτοντας ἄφθονα χωρία, κυρίως ἀπὸ τὴν *Παλαιὰ Διαθήκη*. Παρεμβάλλει ἀκόμη μικρὰ στρατηγήματα — παραπλάνηση τοῦ ἐχθροῦ ὅσον ἀφορᾷ τὴ δύναμη τοῦ στρατεύματος (35, 25-27) — ἢ ἀναφορὲς στὴ δυσἀρέσκεια τῶν στρατιωτῶν (33, 68-83). Ἡ δευτέρη Σταυροφορία, οἱ ἐπιθέσεις τοῦ Ρογήρου Β' (72, 90 - 76, 95) καὶ ἡ κατάληψη τῆς Κύπρου ἀπὸ τὸν Ἰσαάκιο Κομνηνὸ (290, 12 - 292, 67), γιὰ νὰ ἀναφέρουμε μερικὰ μόνο παραδείγματα, πρόσφεραν στὸν συγγραφέα εὐκαιρίες νὰ δώσει πολλὰ ζωντανὰ περιγραφὰς.

Ὁ Νικήτας Χωνιάτης δὲν θὰ ἦταν ἱστορικός, ἂν δὲν ἔθετε τὸ ἐρώτημα γιὰ τὶς αἰτίες τῆς πτώσης. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ὁ συγγραφέας δὲν εἶχε κανενὸς εἶδους αὐταπάτες γιὰ τὴ βαθιὰ ἀποστροφή καὶ τὸ ἀμοιβαῖο μῖσος Λατίνων καὶ Βυζαντινῶν.⁵⁶⁸ Ἀκριβῶς ὅπως ὁ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης (βλ. παραπάνω σελ. 203), παίρνει βαθιὰ ἀνάσα πρὶν ἀρχίσει νὰ περιγράψει τὴν τελευταία πράξη τῆς τραγωδίας, ἡ ὁποία λόγῳ αὐτοῦ τοῦ ἀμοιβαίου μίσους ἐκλείσει μὲ τὴν καταστροφὴ τοῦ 1204 (535, 2-11). Βέβαια ὁ συγγραφέας δὲν μᾶς δίνει ἐδῶ παρὰ μόνο τὰ συμπτώματα, ὅπως ὅταν χαρακτηρίζει τοὺς Κομνηνοὺς, τοὺς συγγενεῖς τῶν αὐτοκρατορικῶν οἰκογενειῶν καὶ τοὺς σφετεριστὲς συλλήβδην ὡς ἄχρηστους ἄρχοντες, πού μὲ τὴν ἀνικανότητα καὶ τὴν ἀνανδρία τους δὲν πρόσφεραν τίποτα στὴν πατρίδα, ἀλλὰ αὐτομόλησαν στὸν ἐχθρὸ καὶ προκάλεσαν καταστροφὲς στὴν αὐ-

τοκρατορία.⁵⁶⁹ Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν κριτικὴ πὺ ἀσκεῖ ὁ Νικήτας στοὺς αὐτοκράτορες, τὴν ὁποία χαρακτηρίζει μιὰ ἀξιοπρόσεκτη προσπάθεια γιὰ ἀντικειμενικότητα. Σὲ γενικὲς γραμμὲς κατηγορεῖ τοὺς αὐτοκράτορες τῆς ἐποχῆς του, δηλαδὴ τοὺς Ἀγγέλους, ὅτι ἀπέφευγαν νὰ παίρνουν μέρος στοὺς πολέμους καὶ προτιμοῦσαν νὰ μένουν στὸ σπίτι ὡς θαλαμηπόλοι νεάνιδες (368, 39-42· 471, 1-3), ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἐπιδίδονταν σὲ διασκεδάσεις, κυρίως στὸ κυνήγι στὰ παράλια τῆς Προποντίδας (399, 46-50). Δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε, καὶ βέβαια οὔτε θὰ τὸ περιμέναμε, ὅτι ὁ Νικήτας θέτει ὑπὸ ἀμφισβήτηση τὸ ὑπάρχον πολιτικὸ σύστημα.⁵⁷⁰ Ἡ κριτικὴ διάθεση πὺ ἀναφέραμε παραπάνω περιορίζεται λίγο πολὺ στὴν ἐπιφάνεια.

Ὁ Νικήτας φαίνεται ὅτι δὲν διέθετε τὰ αἰσθητήρια ὄργανα πὺ θὰ τὸν καθιστοῦσαν εὐαίσθητο σὲ κοινωνικὰ προβλήματα. Γόνος ἐπιφανοῦς οἰκογενείας ὁ ἴδιος, δὲν εἶχε οὐσιαστικὰ σχέσεις μὲ τὸ «λαόν». Ὅταν ἀναφέρει γιὰ πρώτη φορὰ λιγότερο γνωστὰ πρόσωπα, τὰ τοποθετεῖ κατὰ τὸν συνηθισμένο τρόπο στὴν κοινωνικὴ ἱεραρχία.⁵⁷¹ Ἡ πλατιά μάζα τοῦ λαοῦ ἀναφέρεται συνήθως σὲ σχέση μὲ ἐξεγέρσεις, λεηλασίες καὶ κάθε εἴδους ἔκτροπα.⁵⁷² Τὰ ἐπίθετα πὺ χρησιμοποιοῖ ὁ Χωνιάτης κατὰ τὴν περιγραφή τέτοιων σκηνῶν μαρτυροῦν τὴν περιφρόνηση καὶ τὴν ἀποστροφή πὺ ἐνωθε γιὰ τὸν ὄχλο. Δὲν δείχνει νὰ κατανοεῖ καθόλου τὰ κοινωνικὰ κίνητρα τῶν καταπιεσμένων ἀπὸ τοὺς φοροεισπράκτορες Κερκυραίων (73, 2-4), οὔτε δείχνει καμιὰ συμπάθεια γιὰ αὐτοὺς πὺ συμμετεῖχαν στίς ἐξεγέρσεις ἐναντίον τοῦ Ἰωάννη Λαγοῦ (525, 85 - 526, 33) καὶ τοῦ Ἰωάννη τοῦ Παχῦ (526, 34 - 527, 56). Στὸ δρόμο γιὰ τὴν ξενιτιά ὁ συγγραφέας εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ διαπιστώσει μόνος του πόσο ἀδιάφορος ἄφηγε ἡ κακοτυχία τῶν εὐγενῶν τοὺς χωρικοὺς καὶ τὸν χύδην ὄχλον (593, 70 - 594, 83)· ἄλλη μιὰ φορὰ ἡ ἔλλειψη κατανόησης ἀπὸ μέρους του παραμένει χαρακτηριστικὴ.

Τὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Νικήτα μᾶς παρέχει πολὺτιμες πληροφορίες γιὰ σημαντικὲς ἐξελίξεις τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς, γιὰ τὴ βυζαντινὴ διπλωματία, τὰ συστήματα πληροφόρησης, τὴν πολὺ ἀνεπτυγμένη τέχνη τῶν σκευωριῶν καὶ γιὰ πολλὰς ἀκόμη ἐνδιαφέρουσες πολιτιστικὲς καὶ κοινωνικοῖστορικὲς λεπτομέρειες ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τῶν Βυζαντινῶν. Ἀναφέρω ὡς ἀπλά

παραδείγματα τῆ διένεξη καὶ τῆ συμφιλίωση τῶν ἀδελφῶν Ἰωάννη (Β') καὶ Ἰσαακίου (32, 31 - 33, 60), τὰ μέτρα ποὺ λαμβάνει ὁ Μανουήλ γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει τὸ θρόνο,⁵⁷³ τῆ ρητορικὴ δεινότητα τοῦ Μιχαήλ Ἰταλικοῦ κατὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ Κορράδου Γ' (πορεία μέσα ἀπὸ τὴ Φιλιππούπολη: 62, 10 - 63, 35), τὴν τακτικὴ τῆς βυζαντινῆς διπλωματίας νὰ μοιράζει δῶρα στοὺς σελτζούκους σουλτάνους (120, 90 - 122, 30), τὸ συντονισμένο πλῆγμα τῶν Βυζαντινῶν ἐναντίον τῶν Βενετῶν στὶς 12 Μαρτίου 1171 (171, 56 - 172, 67) καὶ τὸ δίκτυο τῶν ἐμπιστῶν τοῦ Βυζαντίου στὶς ἰταλικὲς πόλεις (201, 5-13). Ὁ Νικήτας παρεμβάλλει συνειδητὰ στὴν ἀφήγησή του χτυπητὰ παραδείγματα σκευωριῶν τῆς αὐλῆς, παρὰ τὴν προσωπικὴ του ἀποστροφή γι' αὐτές, προκειμένου νὰ νοθεύσει τοὺς ἀναγνώστες του.⁵⁷⁴ Χωρὶς νὰ τὸ θέλουμε, μᾶς ἔρχεται στὸ νοῦ ὁ Κεκαυμένος καὶ οἱ καλοπροαίρετες συμβουλές καὶ προειδοποιήσεις του σχετικὰ μὲ τὴ γεμάτη σκευωρίες ζωὴ τῆς αὐλῆς. Ὁ συγγραφέας μᾶς δίνει ἀκόμη χαρακτηριστικὲς λεπτομέρειες ἀπὸ τὴ ζωὴ τῶν Βυζαντινῶν. Τέτοιες εἶναι ἡ μεγάλη σημασία ποὺ δινόταν στὴν περίφημη εἰκόνα τῆς Ὀδηγήτριας, τόσο σὲ καιρὸ πολέμου ὅσο καὶ εἰρήνης,⁵⁷⁵ οἱ κονταρομαχίες ἐπὶ αὐτοκράτορα Μανουήλ (108, 53 - 110, 91, μὲ δύο χωρία ἀπὸ τὸν Ὅμηρο), οἱ διωγμοὶ τῶν Λατίνων στὴν Κωνσταντινούπολη (250, 21 - 251, 36· 392, 57 - 393, 15), ἡ ἀπειθαρχία τῶν βυζαντινῶν ναυτῶν στὴν Αἴγυπτο (167, 52 - 168, 66), τὸ λιντσάρισμα ἑνὸς δύσμορφου ἀλήτη ἀπὸ τὸν ὄχλο (255, 39 - 256, 44) καὶ ἡ ἐξαπάτηση τοῦ ἐχθροῦ ὅσον ἀφορᾷ τὴν πραγματικὴ δύναμη τοῦ στρατοῦ.⁵⁷⁶ Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καὶ οἱ ἀπρεπεῖς ἐκφράσεις ποὺ ἀπηύθυναν οἱ στασιαστὲς στρατιῶτες πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ (185, 52 - 187, 18), οἱ ὁποῖες ἔχουν παρεμβληθεῖ σὲ εὐθὺ λόγο. Αὐτὲς δὲν πρέπει νὰ τίς θεωρήσουμε ἐπινόηση τοῦ συγγραφέα ἀλλὰ πληροφορίες ἀπὸ αὐτόπτες μάρτυρες. Ἡ διακωμώδηση τοῦ βυζαντινοῦ αὐλικοῦ πρωτοκόλλου ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς (86, 77-86) ρίχνει φῶς στὶς ἰδεολογικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴ Δύση. Οἱ διηγῆσεις τοῦ Νικήτα γιὰ τὴ λεκανομαντεία (339, 10 - 340, 44), γιὰ τὴν κακοποίηση τῶν νεκρῶν βυζαντινῶν στρατιωτῶν ἀπὸ τοὺς Σελτζούκους (190, 70-82), γιὰ τὴ χρησιμοποίηση τρελῶν ἀπὸ τοὺς Βλάχους γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση πολιτικῶν σκοπῶν (371, 15 - 372, 39), γιὰ τίς ἀπάνθρωπες μεθόδους τῶν φρουρῶν τῶν βυζαντινῶν φυλακῶν,⁵⁷⁷ γιὰ τὴν κυνικὴ καὶ μακάβρια παρουσίαση ἑνὸς κομμένου κεφαλιοῦ σὲ ἓνα συμπόσιο

ἢ μπροστὰ στὸν αὐτοκράτορα (388, 62 - 389, 70· 486, 46-55) καὶ γιὰ τὴν κατακρεούργηση τοῦ πτώματος τοῦ Ἰωάννη τοῦ Παχῦ (527, 65 - 528, 78) μᾶς ὀδηγοῦν σ' αὐτὸ πού κάποτε λεγόταν «σκοτεινὴ» πλευρὰ τῆς ζωῆς καὶ συγκεντρώνει σήμερα τὸ ἐνδιαφέρον πολλῶν συγχρόνων μας. Ἦδη αὐτὰ τὰ ἐλάχιστα παραδείγματα δείχνουν πόσο ζωντανὰ μπορούσε νὰ περιγράψει τὰ πράγματα ὁ Νικήτας. Βέβαια, σὲ μερικὰ σημεῖα ἐξηγεῖ ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ἀναφέρει ἀπρεπεῖς ἐκφράσεις, γιὰτὶ σέβεται τὴν ἱστοριογραφικὴ παράδοση (486, 55· 525, 88 κ.έ.), ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὅμως δὲν βάζει στὸν ἑαυτὸ του κανένα ὄριο κατὰ τὴν περιγραφή φρικιαστικῶν νατουραλιστικῶν σκηνῶν καὶ λεπτομερειῶν. Αὐτὸ ἰσχύει λιγότερο γιὰ τὶς περιγραφές τῶν μαχῶν παρὰ γιὰ τὶς ἐκτελέσεις καὶ τὶς σφαγές πολιτικῶν ἀντιπάλων, εἴτε ἀπὸ τὴν κυβέρνηση εἴτε ἀπὸ τὸ μαινόμενο πλῆθος. Θλιβερὸ ἀποκορύφωμα αὐτῶν τῶν ἐπεισοδίων ἀποτελεῖ ὁ θάνατος τοῦ Μαμάλου στὴν πυρὰ (310, 64 - 311, 89) καὶ ὁ φρικτὸς θάνατος τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρονίκου (349, 93 - 351, 55).

Ὁ Νικήτας Χωνιάτης ξεπερνᾷ ὅλους τοὺς προγενέστερους συγγραφεῖς καὶ στὴ σκιαγράφηση χαρακτήρων, ζωντανῶν πορτρέτων, ὅπως τὰ συναντοῦμε γιὰ πρώτη φορὰ στὸν Μιχαὴλ Ψελλό. Ἔχουμε πλέον ἀπομακρυνθεῖ πολὺ ἀπὸ τὰ σχηματικὰ σωματοψυχογραφήματα τῶν χρονογράφων καὶ ἱστορικῶν τῶν προηγούμενων αἰώνων. Αὐτὸ δὲν ὀφείλεται μόνο στὴ λεπτομερέστερη περιγραφή, ἀλλὰ καὶ στὴν προσπάθεια πού καταβάλλει ὁ Νικήτας νὰ κρίνει ὅσο τὸ δυνατόν πρὸ ἀντικειμενικὰ τοὺς ἥρωες τοῦ ἱστορικῶν δράματος. Ὁ συγγραφέας τρέφει ἀρχικὰ ἰδιαίτερη συμπάθεια γιὰ τὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ. Ὁ λαὸς ἐπευφημοῦσε ἐνθουσιασμένος τὸν νεαρὸ ἡγεμόνα, ἐξαιτίας καὶ μόνο τῶν σωματικῶν του χαρισμάτων καὶ τῆς ἐντυπωσιακῆς του ἐμφάνισης (50, 69 - 51, 81)· ἡ αὐτοκράτειρα ὅμως, τὴν ὁποία εἶχε παντρευτεῖ ἀπὸ πολιτικὴ σκοπιμότητα, δὲν μπορούσε νὰ ὑπολογίσει στὴν παρουσία του, μιὰ πού αὐτὸς φρόντιζε νὰ ἐκανοποιεῖ ἄλλοῦ τὶς ὑψηλές ἐρωτικές του ἀπαιτήσεις (53, 58 - 54, 74). Κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας του ὁ Μανουήλ ἐμφανιζόταν ὡς ἰδανικὸς ἡγεμόνας, πού διέθετε ὅλες τὶς ἀπαιτούμενες ἀρετές· σύντομα ὅμως ἄρχισε νὰ ἀλλάζει πρὸς τὸ χειρότερο. Ὁ Νικήτας ἐπισημαίνει μὲ νηφαλιότητα αὐτὴ τὴν ἀλλαγὴ, προσπαθεῖ ὅμως νὰ δικαιολογήσει τὴ μείωση τῆς γενναιοδωρίας τοῦ αὐτοκράτορα μὲ τὴν κακὴ κατάσταση τῶν οικονομικῶν τοῦ κράτους (59, 13 - 60, 44). Ἀκόμη καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀξιολόγηση τοῦ Μανουήλ ὡς στρατηγοῦ καὶ πολεμιστῆ, ὁ συγγραφέας ἀποδεικνύεται ἀντικειμενικὸς κριτής. Στὴν ἀτυχὴ ἐκβαση τῶν μαχῶν στὴ Σικελία καὶ τὴν Καλαβρία ἀναφέρεται μὲ ἀντικειμενικότητα, χωρὶς ὅμως νὰ ἀναζητήσῃ τὶς αἰτίες (100, 40-45). Ἀντικείμενο κριτικῆς γίνονται ἐπίσης τὰ μέτρα τακτικῆς πού ἔλαβε ὁ Μανουήλ κατὰ τὴν ἐπιστροφὴ του ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια (110, 92-19) καὶ πρὶν ἀπὸ τὴ μάχη τοῦ Μυριοκεφάλου (179, 40-57). Ἡ ἴδια ἡ μάχη, κατὰ τὴν ὁποία ὁ Μανουήλ λίγο ἔλειψε νὰ χάσει τὴ ζωὴ του, πε-

ριγράφεται ρεαλιστικά και χωρίς να εξωραϊζεται. 'Ο αυτοκράτορας δὲν παρουσιάζεται ὡς ἥρωας ἐνὸς «πολέμου γιὰ τὴν πατρίδα». Πολεμᾷ βέβαια γενναῖα, ὡς ἐκεῖ ποὺ φτάνουν οἱ δυνάμεις του, δὲν τοῦ λείπουν ὅμως καὶ οἱ ἀνθρώπινες ἀδυναμίες.⁵⁷⁸ Φαίνεται πὼς τόσο ὁ Μανουήλ ὅσο καὶ ὁ ἱστορικός μας εἶχαν συνείδηση γιὰ τὸ πόσο μεγάλο ρόλο ἔπαιζε τὸ προσωπικὸ παράδειγμα ποὺ ἔπρεπε νὰ δίνει ὁ αυτοκράτορας καὶ ἀρχιστράτηγος.⁵⁷⁹ Στὸ τέλος τῆς ἀφήγησής τῶν γεγονότων τῆς βασιλείας τοῦ Μανουήλ, ὁ Νικήτας προσθέτει ἕνα μεγάλο κομμάτι ποὺ ἀναφέρεται στὸ πρόσωπο τοῦ αυτοκράτορα. Τὸν ὑπερασπίζεται ἀπέναντι στὶς κατηγορίες τῆς ὕβρεως καὶ τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ, ποὺ τοῦ εἶχαν ἀποδοθεῖ ἢ ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων στὰ χρόνια τῶν διαδόχων του ἔδειξε πόσο δίκιο εἶχε ὁ Μανουήλ.⁵⁸⁰ 'Ο Χωνιάτης ἐπικρίνει αὐστηρὰ τὴ φορολογικὴ του πολιτικὴ καὶ τὴν ἀπερίσκεπτη ἀπονομὴ ἀξιωμάτων καὶ τὸν κατηγορεῖ γιὰ νεποτισμὸ καὶ γιὰ ἄσωτες δαπάνες πρὸς χάριν εὐνοουμένων του καὶ κυρίως ἀλλοδαπῶν (204, 79 - 205, 39). Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν οἰκοδομικὴ δραστηριότητα τοῦ Μανουήλ, ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ θεσμοῦ τῆς πρόνοιας⁵⁸¹ δὲν βρίσκει τὸν συγγραφέα σύμφωνο. 'Ο Νικήτας, ποὺ εἶχε συντάξει ὁ ἴδιος ἕνα *Θησαυρὸ Ὁρθοδοξίας*, ἀφιέρωσε στὰ θεολογικὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ αυτοκράτορα μερικὰ ἐπικριτικὰ κεφάλαια (209, 59 - 219, 70).

'Ακόμη πιὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὸ πορτρέτο τοῦ Μανουήλ εἶναι τὸ πορτρέτο τοῦ Ἀνδρονίκου. 'Ο ἐξάδελφος αὐτοῦ τοῦ Μανουήλ, μὲ τὰ σημαντικὰ πνευματικὰ καὶ σωματικὰ χαρίσματα, ἦταν ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς νεότητάς του ὁ πιὸ ἐπικίνδυνος ἀνταγωνιστὴς τοῦ αυτοκράτορα. Ἐπὶ δεκαετίες ἔζησε περιπετειώδη ζωὴ μὲ πολλὰς μεταπτώσεις. Οἱ ἐπανελημμένες φυλακίσεις του καὶ οἱ ἔξυπνες ἀποδράσεις, ἡ πλούσια καὶ ἐπιτυχημένη ἐρωτικὴ του ζωὴ, τὰ ἀνδραγαθήματά του, ἡ εὐθύτητα καὶ ἡ τόλμη του ἦταν στὸ στόμα ὄλων καὶ ἐντυπωσίαζαν ἐξίσου τὸν συγγραφέα μας.⁵⁸² Ἡ εὐρηματικότητά του καὶ οἱ περιπετειώδεις «περιπλανήσεις» του ὠθησαν τὸν μορφωμένο Βυζαντινὸ στὸ νὰ τὸν παρομοιάσει μὲ τὸν Ὀδυσσεά.⁵⁸³ Στὸ πλαίσιο τῆς μίμησής τοῦ Ὀμήρου, ποὺ

Ήταν τόσο προσφιλής κατά τὸν 12ο αἰώνα, ὁ Νικήτας χρησιμοποιοῦ ἔπανειλημμένα ὁμηρικὲς ἐκφράσεις στὰ κεφάλαια ποὺ εἶναι ἀφιερωμένα στὸν Ἄνδρονίκο: αὐτὸς ὁ πολύμητις, πολύτλας, πολύτροπος κτλ. ζεῖ ὅπως ὁ Ὀδυσσεὺς σὲ ἀειφυγία (226, 65). Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Μανουήλ θεωρεῖ ὅτι ἔφτασε ἡ κατάλληλη γι' αὐτὸν ὥρα καὶ ἀκολουθεῖ ὑπολογισμένα καὶ προσεκτικὰ τὸ δρόμο ποὺ θὰ τὸν ὀδηγήσει στὸ σφετερισμὸ τοῦ θρόνου, ἓνα σχέδιο ποὺ σύντομα γίνεται πραγματικότητα. Ὁ Νικήτας, ποὺ ἐν ὄψει τῆς ἀνόδου τοῦ Ἄνδρονίκου στὸ θρόνο ἀποσύρθηκε ἀπὸ τὴν ἐνεργὸ ὑπηρεσία, περιγράφει τὴ σύντομη βασιλεία του ὡς στυγνὸ καθεστῶς τρόμου. Οἱ τυφλώσεις, οἱ ἀκρωτηριασμοὶ καὶ ὅλοι οἱ δυνατοὶ τρόποι θανάτωσης, ἀκόμη κι οἱ δηλητηριάσεις, οἱ ἀνασκολοπισμοὶ καὶ ὁ θάνατος στὴν πυρά, ἦταν στὴν ἡμερήσια διάταξη. Μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς πολιορκίας τῆς Νικαίας (1184) ὁ συγγραφέας βρίσκει τὸν τρόπο νὰ ἐκτονωθεῖ ἔμμεσα, παρουσιάζοντας τοὺς πολιορκημένους νὰ ξεστομίζουν ὅλα ἐκεῖνα τὰ ὑβριστικὰ ἐπίθετα γιὰ τὸν Ἄνδρονίκο, ποὺ δὲν τοῦ ἐπιτρεπόταν νὰ ἀναφέρει ὁ ἴδιος (283, 13-18). Κι ὅμως, παρ' ὅλη τὴν ἔμφαση μὲ τὴν ὁποία ἀναφέρεται στὴν τρομοκρατία τοῦ Ἄνδρονίκου, ὁ Νικήτας δὲν διστάζει νὰ παρουσιάσει καὶ πολλὰ θετικὰ σημεῖα τῆς βασιλείας του. Σύμφωνα μὲ τὸ νόμο τῆς σύμπτωσης τῶν ἀντιθέτων (*coincidentia oppositorum*), ἡ αὐστηρότητα τοῦ Ἄνδρονίκου στράφηκε καὶ ἐναντίον ὅλων τῶν διεφθαρμένων φοροεισπρακτόρων καὶ ὑπαλλήλων τοῦ κράτους, ἐπίσης ἐναντίον τῶν ἐπεμβάσεων καὶ τῶν ἐκβιασμῶν τῶν ἰσχυρῶν. Ὁ Ἄνδρονίκος ἀπειλοῦσε μὲ ἀπαγχονισμὸ αὐτοὺς ποὺ λεηλατοῦσαν ναυάγια. "Ἀκουγε μὲ εὐμένεια τοὺς φτωχοὺς, δὲν ἐπηρεαζόταν ἀπὸ τὴν ὑψηλὴ θέση ἢ καταγωγὴ τοῦ ἄλλου καὶ ἀπένεμε τὰ ἀξιώματα ὀρθολογικὰ καὶ χωρὶς νὰ ἐπιτρέπει τὴν ἐξαγορά τους. Στὶς περισσότερες ἐπαρχίες σημειώθηκε τότε ἄνοδος τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου (325, 15 κ.έ.).⁵⁸⁴ Ὁ Νικήτας μιᾶ θετικὰ γιὰ τὴν οἰκοδομικὴ δραστηριότητα τοῦ αὐτοκράτορα καὶ γιὰ τὴν ἀπέχθειά του γιὰ τὶς θεολογικὲς συζητήσεις. Μετὰ τὴν περιγραφή τοῦ φρικτοῦ θανάτου τοῦ Ἄνδρονίκου, ὁ συγγραφέας προσθέτει ἓνα ἀκόμη σωματογράφημά του καὶ μερικὲς λέξεις ἀπὸ ἓνα χρησμὸ (351, 56 - 352, 83). Κλείνοντας ὁ Νικήτας δηλώνει ὅτι ὁ αὐτοκράτορας θὰ ἦταν ἰσάξιος ὅλων τῶν Κομνηνῶν, ἂν κατὰ τὶς ἀποφάσεις του δὲν ὑπέκυπτε πάντα στὶς θηριώδεις διαθέσεις του. Ἐξαιτίας τῆς ἀπανθρωπιᾶς του, ποὺ δύσκολα συμβιβάζοταν μὲ τὸν ὑπόλοιπο χαρακτήρα του, θὰ μπορούσε νὰ τὸν συγκρίνει κανεὶς μὲ μυθικὸ τέρας, μισὸ ζῶο καὶ μισὸ ἄνθρωπο (353, 24-33).

Ἡ προσπάθεια τοῦ συγγραφέα νὰ κρίνει ἀντικειμενικὰ τοὺς ἥρωές του φαίνεται ἐπίσης, ἂν καὶ λιγότερο καθαρά, στὴν παρουσίαση τοῦ Ἰσακίου

Β' Ἀγγέλου. Ἀπὸ τῆ μιᾶ τὸν ψέγει γιὰ τὴν ἀναξιοπρεπῆ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ του, ποὺ πότε φανέρωνε ἐπιθετικότητα καὶ σκληρότητα καὶ πότε δειλία, γιὰ τὴ ροπή του πρὸς τὴν πολυτέλεια καὶ τὴ σπατάλη, γιὰ τὴν ἀπονομὴ ἀνώτερων καὶ ἀνώτατων ἀξιωμάτων σὲ ἀναξίους, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸν ἐπαινεῖ γιὰ τὶς δωρεές του σὲ ἐκκλησίες, μονῆς καὶ φιλανθρωπικὰ ἱδρύματα, γιὰ τὶς εὐεργεσίες του γενικά, τὸ συμφιλιωτικὸ του πνεῦμα καὶ τὸν συμπονετικὸ του χαρακτήρα (444, 3 - 445, 49). Ἀκόμη καὶ γιὰ τὸν Ἀλέξιο Γ', τὸν ὁποῖο ὁ Νικήτας ἀντιμετωπίζει γενικά πολὺ πιὸ περιφρονητικά ἀπ' ὅ,τι τὸν ἀδελφὸ του, στὸ τέλος τῆς βασιλείας του παραθέτει ἕνα χαρακτηρισμὸ ποὺ δὲν εἶναι οὔτε ἀπόλυτος οὔτε προκατειλημμένος. Παρὰ τὴν ἀνικανότητα καὶ τὴν ἀνεύθυνη ἐξωτερικὴ καὶ ἐσωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἀλεξίου Γ', ὁ Νικήτας τονίζει τὴν εὐπροσηγορία του καὶ τὸν συμπαθητικὸ του χαρακτήρα, ὁ ὁποῖος ὅμως ἐπηρεαζόταν ἀπὸ τοὺς κόλακες καὶ τοὺς συκοφάντες ποὺ τὸν περιστοίχιζαν. Ὁ συγγραφέας ἀποδίδει τὶς κρίσεις κατὰθλιψῆς τοῦ αὐτοκράτορα στὶς τύψεις συνειδήσεως ποὺ εἶχε γιὰ τὴν τύφλωση τοῦ Ἰσαακίου Β'. Ὁ Νικήτας ἐκτιμᾷ ιδιαίτερα τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἀλέξιος Γ' δὲν προέβαινε σὲ δολοφονίες καὶ ἀκρωτηριασμοὺς βυζαντινῶν πολιτῶν.⁵⁸⁵

Ἐνῶ ὁ συγγραφέας κρίνει τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τῶν σύγχρονῶν του αὐτοκράτορων ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ γωνία τῆς τάξης τῶν εὐγενῶν καὶ μορφωμένων Βυζαντινῶν, στὴν ὁποία ἀνῆκε καὶ ὁ ἴδιος, κατορθώνει, ὅσο τοῦ εἶναι δυνατὸ, νὰ δίνει φωτοσκιάσεις στὰ πορτρέτα τους. Ἡ ἐξαιρετικὴ του μόρφωση εἶχε ὅμως ἄλλες συνέπειες γιὰ τὸ ἔργο του. Ἡ γλῶσσα καὶ τὸ ὕφος του ἀποτελοῦν τὸ κατεξοχὴν παράδειγμα μίμησης κλασικῶν προτύπων γιὰ τὴ βυζαντινὴ λογοτεχνία τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν. Τὴν ἀνάγνωση τοῦ ἔργου δὲν τὴν διευκολύνει καθόλου οὔτε ἡ ὑπερβολικὴ ρητορικὴ του τάση,⁵⁸⁶ μὲ τὴ χρήση πολυάριθμων μεταφορῶν, μυθολογικῶν καὶ ἱστορικῶν παραδειγμάτων, οὔτε τὰ πλούσια ἀποθέματα δάνειων χωρίων ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ λογοτεχνία καὶ τὴ Βίβλο. Ἡ παρεμβολὴ παρένθετων λόγων ὀφείλεται στὴ μίμηση τῆς ἀρχαίας ἱστοριογραφίας. Ἔτσι ὁ Ἰωάννης Β' κάνει ἀπὸ τὸ κρεβάτι τοῦ θανάτου ἕναν ἀπολογισμὸ καὶ προσπαθεῖ ταυτόχρονα νὰ διευθετήσῃ τὰ τῆς διαδοχῆς του (42, 20 - 46, 40). Τὸ κύκνειο αὐτὸ ἄσμα εἶναι διανθισμένον μὲ πολυάριθμα χωρία, κυρίως ἀπὸ τὴν *Παλαιὰ Διαθήκη*. Ὁ βασιλέας Λουδοβίκος Ζ' ἀπευθύνει ἕνα λόγον στὸ στρατὸ του πρὶν ἀπὸ τὴ μάχη, ποὺ ὁ πλαστός του χαρακτήρας προδίδεται ἀπὸ τὴ χρήση ἑνὸς χωρίου τοῦ Προκοπίου καὶ τὶς πόλλες

ἀναφορές στην *Καينὴ Διαθήκη* (68, 74-70, 42). Καὶ οἱ ὑπόλοιποι ἐπίσης λόγοι στὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Νικήτα ἀποκαλύπτονται ὡς ρητορικὲς ἀσκήσεις, ποὺ ἀνήκουν στὸ εἶδος τῶν στρατιωτικῶν δημηγοριῶν (154, 58-155, 90· 164, 62-166, 24· 238, 3-239, 33· 385, 39-59). "Ὅσον ἀφορᾶ τὰ λίγο πολὺ ἀκριβὴ δάνεια χωρία καὶ τὶς ἀναφορές, ὑπάρχει ἰσορροπία ἀνάμεσα στὸν "Ὀμηρο καὶ στοὺς Ψαλμοὺς (ἀπὸ 200 περίπου χωρία). Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτά, στὸ κείμενο ἀπαντοῦν πάνω ἀπὸ 230 χωρία ἀπὸ τὴν *Παλαιὰ Διαθήκη*, ἐνῶ τὰ χωρία ἀπὸ τὰ Εὐαγγέλια (περίπου 120) καὶ τὰ ἄλλα βιβλία τῆς *Καينῆς Διαθήκης* (γύρω στὰ 60) εἶναι λιγότερα. Τὰ 140 περίπου παράλληλα χωρία μὲ τὸν Κίνναμο ὀφείλονται κυρίως στὸ κοινὸ περιεχόμενον τῶν δύο ἔργων. Ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ἐθνικοὺς συγγραφεῖς ἔρχονται πρῶτοι ὁ Λουκιανὸς μὲ εἴκοσι ὀκτώ, ὁ Εὐριπίδης μὲ εἴκοσι καὶ ὁ Πλούταρχος μὲ δεκαπέντε χωρία. Ὁ F. Grabler ἔδειξε μὲ πόση τέχνη μποροῦσε ὁ ἱστορικὸς μας νὰ συνυφαίνει ξένα χωρία στὴν ἀφήγησή του καὶ πῶς συνδύαζε ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ καὶ τὴν ἐθνικὴ γραμματεία, κατορθώνοντας νὰ τὰ ἐνσωματώνει ἐπιδέξια στὸ δικό του κείμενο.⁵⁸⁷ Αὐτὴ ἡ ἀξιοποίηση ξένων χωρίων ἀποσκοποῦσε στὸ νὰ κεντρίσει τὸ ἐνδιαφέρον καὶ νὰ διασκεδάσει τὸν μορφωμένο ἀναγνώστη. Ὁ Νικήτας εἶχε ἐξασκηθεῖ σ' αὐτὸ τὸν τρόπο συγγραφῆς μὲ τοὺς πολυάριθμους λόγους καὶ τὶς ἐπιστολές του.

Σὲ σημεῖα ποὺ κορυφώνεται ἡ ἀφήγησις στὸ ἱστορικὸ του ἔργο, ὁ Νικήτας χρησιμοποιοῦν ἐμφατικὰ μέσα ἔκφρασης, ποὺ τονίζουν τὸν ρητορικὸ του χαρακτήρα. Μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἀναφορᾶς τῆς μακρόχρονης κατοχῆς μεγάλων τμημάτων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀπὸ τοὺς Σελτζούκους, ὁ συγγραφεὺς παρεμβάλλει μιὰ μεγάλη προσευχή, ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἐξολοκλήρου ἀπὸ (βιβλικές) ἀναφωνήσεις καὶ ρητορικὲς ἐρωτήσεις (116, 79-117, 4· παρόμοια 209, 54-58). Ὁ Νικήτας συνδέει τὴ διήγησις γιὰ τὸν κάτοικο τοῦ Σεμλίνου, ποὺ σκότωσε τὴν ὁμορφὴ γυναίκα του προκειμένου νὰ τὴ σώσει ἀπὸ τὰ χέρια ἐνὸς ρωμαίου στρατιώτη, μὲ μιὰ ἀποστροφή πρὸς τὴ φθονερὴ τύχη ποὺ παίρνει τὴ μορφή ἐνὸς Τελχίνα (135, 16-21). Σὲ ἄλλο σημεῖο, ὅταν γίνεται λόγος γιὰ μιὰ ἀύθαιρσία τοῦ αὐτοκράτορα Μανουήλ, στρέφεται πρὸς τὴ Δίκη, τὴ θεὰ τῆς δικαιοσύνης (146, 30-35). Ἡ σύλληψη τοῦ πανίσχυρου κάποτε πρωτοσεβαστοῦ Ἀλεξίου συνοδεύεται ἀπὸ μιὰ παρατήρησις γιὰ τὴ ραγδαία ἀλλαγὴ τῆς τύχης (249, 85 κ.έ.), ἐνῶ ὁ θάνατος τοῦ Μαμάλου στὴν πυρὰ, ἀπὸ μιὰ ἀποστροφή πρὸς τὴ φωτιά (311, 90 - 312, 4).⁵⁸⁸

Παρά τὸν γενικά ἔντονο ρητορικό του χαρακτήρα, ἀπὸ τὸ ἔργο δὲν λείπουν ἔντελῶς μερικά χαρακτηριστικά στοιχεῖα τῆς χρονογραφίας. Ἡ ἄνοδος στὸ θρόνο καὶ ὁ θάνατος τῶν αὐτοκρατόρων δίνουν στὸν συγγραφέα τὴν εὐκαιρία νὰ ἀναφέρει κάθε εἶδους χρησμούς. Στὶς περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται γιὰ προφητεῖες, οἱ ὁποῖες μερικές φορές συμπίπτουν μὲ τὰ λεγόμενα *Oracula Leonis*.⁵⁸⁹ Ὑπάρχουν φυσικά καὶ πληροφορίες γιὰ κομῆτες καὶ ἄλλα ἐντυπωσιακὰ οὐράνια φαινόμενα (251, 45-52· 384, 29-32). Ἀκόμη καὶ τὰ ὄνειρα, τὶς εἰκόνες ποὺ κλαῖνε καὶ γενικά ὅλα τὰ ἀσυνήθιστα γεγονότα ἢ καταστάσεις θὰ μπορούσαμε τελικά νὰ τὰ ἐκλάβουμε ὡς χρησμούς (190, 87 - 191, 8· 152, 11 - 153, 16· 251, 53 - 252, 69· 352, 8 - 353, 23· 448, 15 - 450, 57). Σὲ γενικὲς γραμμές ὅμως αὐτὰ τὰ λίγα χωρία δὲν ἐπηρεάζουν καθόλου τὸ ἔργο στὸ σύνολό του. Δὲν ἀποκομίζουμε δηλαδή τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ Νικήτας ἤθελε νὰ τονίσει αὐτοὺς τοὺς χρησμούς ἢ ὅτι πίστευε σ' αὐτούς. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ ἀναφορά τους μέσα στὸ ἔργο συμβάλλει στὴ διαμόρφωση τῆς εἰκόνας γιὰ τὴν πνευματικὴ κατάσταση τῆς ἐποχῆς.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ κοσμοθεωρία τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι καθαρὰ χριστιανική. Ὁ Νικήτας ἐπικρίνει τὶς προσπάθειες τοῦ αὐτοκράτορα Μανουήλ νὰ ἐπιφέρει μὲσω θεολογικῶν συζητήσεων «διορθώσεις» στὰ δόγματα. Ἡ χρήση τῆς ἔκφρασης τὸ θεῖον προκειμένου νὰ δηλώσει τὸν Θεὸ ἢ τὴ Θεία Πρόνοια (π.χ. 178, 14· 341, 64· 401, 20· 504, 79) ὀφείλεται στὴ μίμηση τῶν ἀρχαίων προτύπων. Ὁ συγγραφέας δὲν πιστεύει στὴν ἄλογον συγκυρία (227, 6 κ.έ.). Βέβαια οἱ προθέσεις τῆς πολυτρόπου προνοίας (424, 49-51) εἶναι συχνὰ ἀνέφικτοι γιὰ τὸν ἀνθρώπινο νοῦ (178, 17· 416, 28· 490, 76-80). Ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ γνωρίζει τὸ μέλλον του (τὸ παράδειγμα τοῦ Ἀνδρονίκου Λαπαρδᾶ: 279, 1-9)· τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τοὺς ἡγεμόνες, ποὺ γι' αὐτὸ τὸ λόγο, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιθυμία τοῦ Θεοῦ, πρέπει νὰ εἶναι πάντα φιλόανθρωποι (452, 1-8). Μέσα στὸ ἔργο ἀναφέρονται ἀφελεῖς προσπάθειες νὰ κατασκευαστοῦν μὲ γράμματα καὶ ἀριθμοὺς «προφητεῖες ἐκ τῶν ὑστέρων» (*vaticinia ex eventu*),⁵⁹⁰ καθὼς καὶ ἡ χρήση ἑνὸς βροντολογίου (211, 3-10)· δὲν εἶναι σαφές κατὰ πόσον ὁ συγγραφέας πιστεύει σὲ τέτοιου εἶδους πράγ-

ματα. Πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι σε σύγκριση με τους συγχρόνους του (σε 'Ανατολή και Δύση) ο Νικήτας ήταν σημαντικά πιο «πεφωτισμένος» στις αντιλήψεις του. Δεν πρέπει να εκτιμούσε καθόλου την αστρολογία. Οί έπαυειλημένοι ύπολογισμοί της θέσης των άστρων από τον αυτοκράτορα Μανουήλ και τους συνεργάτες του οδήγησαν στην ήττα και τη σύλληψη ενός βυζαντινού στρατηγού (95, 29 - 96, 55). Την επιστολή, με την οποία ο αυτοκράτορας, βασιζόμενος στην παρατήρηση των άστρων, προειδοποιούσε τον στρατηγό του και τον διέτασε να αναβάλει τη συμπλοκή, εκείνος δεν την παρουσιάζει στους άνδρες του κι έτσι κερδίζει τη μάχη (154, 43-55· 157, 46-50). Κατά τη γέννηση του διαδόχου έρωτώνται, όπως είναι φυσικό, οί αστρολόγοι (169, 82-88), στην περίπτωση όμως του θανάτου του Μανουήλ αποδείχτηκαν έντελώς αναξιόπιστοι (220, 23 - 221, 35). Ο συγγραφέας χλευάζει επίσης τον αστρολόγο Κωνσταντίνο Στηθάτο, που είχε δώσει λανθασμένες συμβουλές στον στρατηγό του και δεν μπόρεσε να σώσει ούτε τον ίδιο τον έαυτό του από το θάνατο στο πεδίο της μάχης (388, 37-55). Ο Νικήτας παρατηρεί έπιτιμητικά ότι οί αυτοκράτορες της εποχής του δεν τολμούσαν να κάνουν ένα βήμα, αν δεν συμβουλευόνταν προηγουμένως τη θέση των άστρων (530, 52-56: 'Αλέξιος Γ' "Αγγελος).

'Αξια αναφοράς θεωρώ την απρόσμενη για έναν Βυζαντινό τοποθέτηση του ιστορικού απέναντι στο μοναχισμό. Η πράξη του αυτοκράτορα 'Ισαακίου Β' να συγκεντρώσει στα ανάκτορα γυμνοπόδας και χαμαιεύνας μοναχούς και στυλίτες, προκειμένου με τη δύναμη της προσευχής τους να άποτραπεί ο έμφύλιος πόλεμος, προκαλεί τη δυσφορία του Νικήτα (383, 86-6). Και άλλου καταφέρεται εναντίον του άνωτερου κλήρου και των μοναχών, που δεν κάνουν τίποτα για να βοηθήσουν τους Βυζαντινούς που πιέζονται στο βόρειο μέτωπο, και τους φέρνει ως παράδειγμα τους αρχαίους Έλληνες, οί όποιοι έμπρός στα τείχη της Τροίας κατέφευγαν τουλάχιστον στις γνώσεις του μάντη Κάλχα (472, 34 - 473, 44). Ο Νικήτας στηλιτεύει τη φιλοχρηματία και τον παρασιτισμό των μοναχών (500, 78-92· 557, 22 - 558, 40). Στη στάση αυτή του ιστορικού απέναντι στους μοναχούς πρέπει όπωσδήποτε να έπαιξε σημαντικό ρόλο ή μεγάλη διαφορά που τους χώριζε ως προς την κοινωνική θέση και τη μόρφωση.

Ο Νικήτας είχε όπωσδήποτε συνείδηση της ύψηλης του άποστολής ως ιστορικού. Η ιστορία, ο άνώτατος αυτός κριτής, μπορεί να καταστήσει κάποιους άθανάτους, αλλά και να καταδικάσει τις πράξεις και τις άπόψεις τους. Αυτόν το συλλογισμό, που τον διατυπώνει ο Νικήτας ήδη στο προοίμιό του, τον είχε πάντα κατά νου, όταν, παραλείποντας το όνομα κάποιου ήθικα ύποδεέστερου ανθρώπου, απέβλεπε στην έξαφάνιση της μνήμης του (*damnatio memoriae*) (270, 28· 335, 22 - 336, 24· 438, 58· 508, 91· 580, 2-4). Η Χρονική διήγησις του Νικήτα Χωνιάτη ήδη ως λογοτεχνικό έργο έχει ιδιαί-

τερη αξία. Συμβάλλει άποφασιστικά στη διαμόρφωση της ιστορικής εικόνας των τεσσάρων πέντε δεκαετιών πριν από την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους, παρουσιάζοντας κυρίως τους χαρακτήρες των πρωταγωνιστών, καθώς και πολυάριθμες λεπτομέρειες.

Μια σειρά βυζαντινοί αυτοκράτορες είχαν αναπτύξει συγγραφική δραστηριότητα. Σὲ αὐτοὺς συγκαταλέγεται καὶ ὁ Ἰωάννης Ζ΄ Καντακουζηνός (1347-1354), στὸν ὁποῖο ὀφείλουμε τὰ πιὸ σημαντικὰ ἀπομνημονεύματα. Ἡ οἰκογένεια τῶν Καντακουζηνῶν¹⁰³ ἀνῆκε στὴ φεουδαρχικὴ ἀριστοκρατία τῆς ὕστερης βυζαντινῆς ἐποχῆς.¹⁰⁴ Ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός, ποὺ γεννήθηκε τὸ 1295/96 στὴν Κωνσταντινούπολη, συγγένευε ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς μητέρας του μὲ τοὺς Παλαιολόγους.¹⁰⁵ Τὴ στρατιωτικὴ του ἐκπαίδευση τὴν ὀφείλει στὸν θεῖο του, ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τῶν Ἀγγέλων, ὁ ὁποῖος ἦταν Μεγάλος Στρατοπεδάρχης.¹⁰⁶ Μέσω τῆς γυναίκας του Εἰρήνης, ποὺ τοῦ χάρισε τρεῖς γιούς (τὸν Ματθαῖο, τὸν Μανουὴλ καὶ τὸν Ἀνδρόνικο) καὶ τρεῖς κόρες, ἦταν συγγενὴς ἐξ ἀγχιστείας μὲ τοὺς Ἀσάν. Ἡ οἰκονομικὴ του δύναμη, ἡ ὁποία στηριζόταν στὴν ἐγγεῖο ἰδιοκτησία καὶ τὴν κατοχὴ πολλῶν ζώων, ἀποτελοῦσε τὴ βάση τῆς κοινωνικῆς του θέσης.¹⁰⁷ Τὸ 1320 ἔκλεισε μιὰ πολιτικὴ συμμαχία μὲ τοὺς ἀριστοκράτες Θεόδωρο Συναδηνὸ καὶ Συργιάννη, στὴν ὁποία συμμετεῖχε ὡς χρηματοδότης καὶ ὁ Ἀλέξιος Ἀπόκαυκος, ποὺ ὠστόσο δὲν ἀνῆκε στὴν ἴδια κοινωνικὴ τάξη.¹⁰⁸ Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἐμφύλιου πολέμου ἀνάμεσα στὸν Ἀνδρόνικο Β΄ καὶ τὸν ἐγγονό του Ἀνδρόνικο Γ΄, ὁ τότε

Μεγάλος Δομέστικος Καντακουζηνός πήρε μαζί με τους συμμάχους του τὸ μέρος τοῦ νεαροῦ Παλαιολόγου, ἐνῶ ὁ Συργιάννης ἄλλαξε δυὸ φορές παράταξη, γιὰ νὰ πέσει τελικὰ θύμα τῶν φιλόδοξων σχεδίων του. Μετὰ τὴ νίκη τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' (1328), ὁ Καντακουζηνός, ὡς στενότερος φίλος καὶ ἔμπιστος τοῦ νεαροῦ αὐτοκράτορα, ἔγινε ὁ ἰσχυρότερος ἄνδρας στὴν αὐτοκρατορία. Μὲ τὴν περίτεχνα μεθοδευμένη ἄνοδο στὸν πατριαρχικὸ θρόνο τοῦ Ἰωάννη Καλέκα (1334), τὸν ὁποῖο ὁ Καντακουζηνός εἶχε περιλάβει στὴ συνοδεία του, ὁ Μεγάλος Δομέστικος δημιούργησε, χωρὶς νὰ τὸ ὑποπτεύεται, ἕναν ἀντίπαλο, ποὺ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' (15 Ἰουνίου 1341) ἔρχισε νὰ συνωμοτεῖ ἐναντίον του. Ὁ Ἀλέξιος Ἀπόκαυκος ἐπίσης, μὲ τὴν ὑποστήριξη μιᾶς νέας πολιτικῆς ομάδας, κατόρθωσε νὰ στρέψει τὴ χήρα τοῦ αὐτοκράτορα Ἄννα ἐναντίον τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ καὶ νὰ ξεσηκώσει τὸν κόσμο ὀλοένα καὶ περισσότερο ἐναντίον του. Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1341 ὁ Ἀπόκαυκος ἀνάγκασε τοὺς πιὸ πιστοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Καντακουζηνοῦ, ποὺ βρισκόταν τότε στὸ Διδυμότειχο, νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν πρωτεύουσα, ἐνῶ ἡ μητέρα τοῦ Καντακουζηνοῦ καὶ ἡ γυναίκα τοῦ γιοῦ του Ματθαίου φυλακίστηκαν. Στις 26 Ὀκτωβρίου 1341 ὁ Καντακουζηνός στέφθηκε αὐτοκράτορας στὸ Διδυμότειχο, δηλώνοντας ὅμως ὅτι ἀναγνωρίζει τὴν προτεραιότητα στὸ θρόνο τῆς αὐτοκράτειρας καὶ τοῦ νεαροῦ διαδόχου Ἰωάννη (Ε').¹⁰⁹

Παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ ἐμφύλιος πόλεμος δὲν ἀποφεύχθηκε, καὶ στὴν ἀρχὴ ἐξελίχθηκε ἄσχημα γιὰ τὸν Ἰωάννη Καντακουζηνό, ποὺ ἤδη τὸ 1342 ἀναγκάστηκε νὰ καταφύγει μὲ μιὰ συνοδεία ἀπὸ δυὸ χιλιάδες στρατιῶτες στὸν Κράλη τῶν Σέρβων (II 253, 10). Ἡ κατάσταση ἄλλαξε ριζικὰ χάρις στὴν πιστὴ στάση ποὺ κράτησε ἡ Θεσσαλία καὶ, κυρίως, μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ τούρκου ἐμίρη Οὐμούρ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1343. Μαζί με τοὺς τούρκους συμμάχους του, ὁ στρατὸς τοῦ Καντακουζηνοῦ λεηλάτησε τὰ εὐρωπαϊκὰ τμήματα τῆς αὐτοκρατορίας καὶ κατέλαβε διάφορες πόλεις. Ἡ δολοφονία τοῦ ἀντιπάλου τοῦ Ἀποκαύκου (1345) καὶ ἡ ἀλλαγὴ τῆς στάσης ἰσχυρῶν ὀπαδῶν τῆς αὐτοκράτειρας, ὅπως ἦταν ὁ γενουάτης ἀρχηγὸς τοῦ στόλου Fazzolati, ἔκαναν δυνατὴ τὴν εἴσοδο τοῦ Καντακουζηνοῦ στὴν πρωτεύουσα (Φεβρουάριος 1347) καὶ τὴν ἐγκατάστασή του στὸν αὐτοκρατορικὸ θρόνο. Ὁ Ἰσίδωρος ὀρίστηκε διάδοχος τοῦ πατριάρχη Ἰωάννη Καλέκα, ποὺ εἶχε ἤδη ἐκθρονιστεῖ, καὶ ἡ Ἐλένη, μιὰ ἀπὸ τὶς κόρες τοῦ Καντακουζηνοῦ, παντρεύτηκε τὸν νεαρὸ Παλαιολόγο καὶ στέφθηκε αὐτοκράτειρα. Ἡ προφανὴς ἀδυναμία τοῦ νέου αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος ὄχι μόνον παραχώρησε γενικὴ ἀμνηστία ἀλλὰ ἀπαίτησε κι ἀπὸ τοὺς ὀπαδοὺς του νὰ δώσουν ὄρκο πίστεως στὴν αὐτοκράτειρα καὶ τὸν νεαρὸ Παλαιολόγο (III 9, 22 - 10, 5), ἐπέτρεψε σύντομα στοὺς ἀντι-

πολιτευόμενους κύκλους τῆς συγκλήτου καὶ τῶν εὐγενῶν νὰ συσπειρωθοῦν γύρω ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Παλαιολόγο, ἐνῶ οἱ προσωπικοὶ ὀπαδοὶ τοῦ Καντακουζηνοῦ στράφηκαν πρὸς τὸν γιό του Ματθαῖο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο περίμεναν μιὰ πιὸ ἀποφασιστικὴ πολιτικὴ. Στὶς Συνόδους τοῦ Μαΐου καὶ Ἰουλίου τοῦ 1351 ὁ Παλαμᾶς ὄχι μόνον δὲν τιμωρήθηκε, ἀλλὰ ἡ διδασκαλία του χαρακτηρίστηκε πανηγυρικὰ ὀρθόδοξη σὲ ἓναν τόμο. Ὁ ἐμφύλιος πόλεμος ποὺ ξέσπασε ξανά τὸ 1352 ἀνάμεσα στὸν Καντακουζηνὸ καὶ τὴν παράταξη τῶν Παλαιολόγων διεξήχθη καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς κυρίως μὲ τὴ βοήθεια ξένων, σερβικῶν καὶ τουρκικῶν, στρατευμάτων. Ἐνῶ μιὰ προσπάθεια νὰ καταληφθεῖ αἰφνιδιαστικὰ ἡ Κωνσταντινούπολη τὸ 1353 ἀπέτυχε, ἐξαιτίας τῆς ἐπαγρύπνησης τῆς αὐτοκράτειρας Εἰρήνης, ὁ Παλαιολόγος κατόρθωσε νὰ εἰσδύσει στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν Νοέμβριο τοῦ 1354, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Francesco Gattilusio, καὶ νὰ καταλάβει τὴν ἐξουσία. Γιὰ μερικὲς ἐβδομάδες ἀκόμη ὁ Καντακουζηνὸς προσπάθησε νὰ παραμείνει στὴν ἐξουσία πλάι στὸν ἀντίπαλό του. Κατόπιν ὅμως ἀποσύρθηκε, γιὰ λόγους ἀσφαλείας, ὡς μοναχὸς Ἰωάσαφ στὴ μονὴ τῶν Μαγγάνων. Ἐπειτα ἀπὸ μιὰ παραμονὴ ἄγνωστης διάρκειας στὴ μονὴ τῶν Χαρσιανιτῶν στὴν Κωνσταντινούπολη,¹¹⁰ ὁ πρῶην αὐτοκράτορας, ποὺ διατήρησε καὶ ὡς μοναχὸς τὸν τίτλο καὶ τὰ διὰσημα τοῦ ἀξιωματός του,¹¹¹ ἔζησε ἓνα μεγάλο μέρος τῆς μακρόχρονης ζωῆς του στὸν Ἄθω. Κατὰ τὸ 1361/62 ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς παρέμεινε περισσότερο ἀπὸ ἓνα χρόνο στὸν Μιστρά, ὅπου κατόρθωσε νὰ συμφιλιώσῃ τοὺς δύο γιούς του, τὸν Μανουήλ, Δεσπότη τοῦ Μιστρά, καὶ τὸν Ματθαῖο.¹¹² Τὸ 1367, στὸ πλαίσιο διαπραγματεύσεων γιὰ τὴν Ἐνωσὴ, εἶχε μιὰ συνομιλία μὲ τὸν παπικὸ λεγάτο Paulus στὴν Κωνσταντινούπολη.^{112α} Ἐχει ἐκφραστεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι ξαναβρέθηκε στὸν Μιστρά τὸ 1369/70, μὲ τὴν ἐκκαιρία τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Ἰωάννη Ε΄ Παλαιολόγου στὴ Ρώμη, χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ μπορεῖ νὰ ἐξακριβωθεῖ ἀπόλυτα.¹¹³ Τὸ 1379 ὁ Ἀνδρόνικος Δ΄ διέταξε νὰ

φυλακιστεί ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς καὶ ἡ οἰκογένειά του ἀπὸ τοὺς Γενοῦάτες στὸ Πέραν. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσή του, τὸ 1381, ὁ Καντακουζηνὸς ξαναπῆγε στὴν Πελοπόννησο, ὅπου, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ γιοῦ του Μανουήλ, ἄσκησε παρασκηνακὰ πολιτικὴ ἐπιρροή.¹¹⁴ Ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς πέθανε στὶς 15 Ἰουνίου τοῦ 1383.

Τὰ ἀπομνημονεύματά του, πού μᾶς ἔχουν παραδοθεῖ σὲ τέσσερα βιβλία μὲ τὸν τίτλο *Ἱστορίαι*, πραγματεύονται τὰ γεγονότα ἀπὸ τὸ 1320 ὡς τὸ 1356, καὶ σὲ ὀρισμένα σημεῖα ὡς τὸ 1362.¹¹⁵ Στὸ πρῶτο βιβλίον προτάσσεται μιὰ φανταστικὴ ἀλληλογραφία, στὴν ὁποία ὁ Νεῖλος —πρόκειται γιὰ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης Νεῖλο Καβάσιλα¹¹⁶— παρακινεῖ τὸν Χριστόδουλο (ψευδώνυμο τοῦ συγγραφέα) νὰ γράψει τὰ ἀπομνημονεύματά του. Αὐτὴ ἡ λογοτεχνικὴ πλαισίωση (ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς ἐπανέρχεται στὴν ἐνθάρρυνση τοῦ Νεῖλου στὶς τελευταῖες γραμμὲς τοῦ τέταρτου βιβλίου) ἔδωσε στὸν συγγραφέα τὴν εὐκαιρία νὰ γράψει, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μάλιστα τοῦ ἔργου, ἐπαινετικὰ λόγια γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, καλυπτόμενος πίσω ἀπὸ τὸν ἀλληλογράφο τοῦ (I 8, 9-12). Ὁ ἴδιος, κατὰ τὴν ἀπάντηση στὴν ἐπιστολή, ἐκθέτει τὸ σκοπὸ του νὰ γράψει τὴν ἀλήθεια *sine ira et studio*, βασιζόμενος στὴν αὐτοψία (I 10, 7-18).

Τὸ ἔργο ἐντυπωσιάζει γιὰ τὴν καθαρότητα καὶ τὴν ἰσορροπία τῆς δομῆς του. Τὸ πρῶτο βιβλίον ἀναφέρεται στὸν πόλεμο ἀνάμεσα στὸν Ἀνδρόνικο Β' καὶ τὸν Ἀνδρόνικο Γ', τὸ δεῦτερον στὴ βασιλεία τοῦ Ἀνδρονίκου Γ', στὸ τρίτον βιβλίον περιγράφονται τὰ γεγονότα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' ὡς τὴν εἴσοδο τοῦ Καντακουζηνοῦ στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1347, καὶ στὸ τέταρτον ἡ βασιλεία τοῦ Καντακουζηνοῦ, ἡ παραίτησή του καὶ τὰ χρόνια πού ἀκολούθησαν. Τὰ βιβλία 1, 2 καὶ 4 καταλαμβάνουν τὸ καθένα περίπου τὴν ἴδια ἔκταση, ἐνῶ τὸ τρίτον εἶναι σχεδὸν διπλάσιον. Σὲ σχέση μὲ ἄλλα ἱστορικὰ ἔργα, τὴν προσοχὴ τραβοῦν ἡ ὁμοιογένεια στὸ ὕφος καὶ τὴν ἀφήγηση καθὼς καὶ ἡ μελετημένη του σύνθεση. Οἱ παρένθετοι λόγοι σπάνια ξεπερνοῦν μιὰ λογικὴ ἔκταση καί, παρὰ τὴν προσωπικὴ συμμετοχὴ τοῦ συγγραφέα στὰ γεγονότα, δὲν ἔχουμε ὑπερβολικὴ ἀνάπτυξη ὀρισμένων τμημάτων. Παρ' ὅλα αὐτά, μέσα στὸ ἔργο ὑπάρχει ἓνας ἀσυνήθιστα μεγάλος ἀριθμὸς λόγων (βλ. παρακάτω, σελ. 319). Ἔτσι π.χ. ὁ Καντακουζηνὸς παραπέμπει τὸν ἀνα-

γνώστη πού θά ενδιαφερόταν νά μάθει περισσότερο γιά τή Σύνοδο τοῦ Ἰουλίου 1351 στόν Τόμο, ἔπou θά μπορούσε νά βρεῖ ὅλες τίς λεπτομέρειες (III 168, 24 - 169, 3). Ὁ Νικηφόρος Γρηγοῤῥᾶς ἀντίθετα πρόσθεσε στό ἱστορικό του ἔργο ὀλόκληρα βιβλία μέ θεολογικές συζητήσεις. "Ὅταν ὁ Καντακουζηνός ἀναφέρεται σέ κάποιο προηγούμενο χωρίο τοῦ ἔργου του, τὸ κάνει, ἂν ὄχι κατὰ λέξη, τουλάχιστον ἀποδίδοντας πιστὰ τὸ νόημα (I 122, 5-7 ~ I 51, 11-15). Οἱ ἀποκλίσεις στήν ἔκθεση τῶν γεγονότων τῶν ἐτῶν 1330-35 μπορεῖ νά ἐξηγηθοῦν, ἂν δεχτοῦμε ὅτι ὑπῆρξε κάποιος ἐπεξεργαστής, πού πῆρε ἀπό τὸν συγγραφέα μεμονωμένα τετράδια καὶ τὰ ἔβαλε σέ λάθος σειρά.¹¹⁷

Ὡς χρόνος συγγραφῆς τῶν ἀπομνημονευμάτων μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἡ πρώτη δεκαετία μετὰ τὴν παραίτηση τοῦ αὐτοκράτορα. Εἶναι πολὺ ἀπίθανο νά εἶχε ἀσχοληθεῖ μέ τὸ ἔργο αὐτὸ κατὰ τὰ προηγούμενα ἀνήσυχα χρόνια. Μέσα στή σχετικὴ ἡρεμία τοῦ μοναστηριοῦ, ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός εἶχε τὴν εὐκαιρία, μετὰ τὴν κατάρρευση τοῦ ἔργου τῆς ζωῆς του, νά κάνει ἕναν ἀπολογισμὸ τῶν πράξεών του. Ὡς *terminus ante quem* πρέπει νά θεωρηθεῖ τὸ 1369, ἡ χρονιά πού γράφτηκε ὁ κώδικας *Laur. 9, 9*, στόν ὁποῖο περιέχονται τὰ ἀπομνημονεύματα.¹¹⁸ Ἐδῶ πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι ὁ πρῶτον αὐτοκράτορας δὲν ἐπωφελήθηκε ἀπὸ τὴ μοναστικὴ ἡσυχία γιά νά ἀντιγράψει χειρόγραφα, ὅπως πίστευαν ἐπὶ πολὺ καιρὸ, συγχέοντάς τον μέ τὸν ἐπαγγελματία ἀντιγραφέα Ἰωάσαφ.¹¹⁹

Τὸ ἔργο τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ ἀποτελεῖ, μαζί μέ τὸ ἔργο τοῦ Νικηφόρου Γρηγοῤῥᾶ, τὴ σημαντικότερη πηγή γιά τὴ βυζαντινὴ ἱστορία τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 14ου αἰώνα. Τὰ δύο αὐτὰ ἔργα συμπληρώνουν τὸ ἕνα τὸ ἄλλο, ἤδη καὶ μόνο λόγῳ τῶν διαφορῶν τους καὶ τῆς διαφορετικῆς τοποθέτησης τῶν δύο συγγραφέων.¹²⁰ Ὁ Καντακουζηνός, ὁ ὁποῖος γνώριζε τὴ διήγηση τοῦ παλιοῦ φίλου καὶ ἰδεολογικοῦ ἀντιπάλου του, ἀναφέρεται σ' αὐτὸν ἤδη στήν εἰσαγωγικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Χριστοδούλου, ὅταν —χωρὶς νά τὸν κατονομάζει— ἀμφισβητεῖ τὴ φιλαλήθεια καὶ τὴν ἐπάρκεια τῶν πληροφοριῶν του (I 12, 17-20). Στὸ τέλος τῆς περιγραφῆς τῆς Συνόδου τοῦ Ἰουλίου 1351 ὁ Καντακουζηνός ἐξαπολύει ὀξεῖα πολεμικὴ ἐναντίον τοῦ Γρηγοῤῥᾶ, ἡ ὁποία ἀρχικὰ ἔχει ὡς σκοπὸ νά δικαιολογήσει τὰ μέτρα τῆς κυβέρνησῆς του ἐναντίον τοῦ ἀπειθοῦς ἀντιπαλαμικοῦ (πού συνέχιζε νά διατηρεῖ ἀλληλογραφία μέ τὸ

«έξωτερικό» [Κύπρο και Τραπεζούντα], ασκώντας πολεμική και αντιαυτοκρατορική προπαγάνδα) και κατόπιν να τον κατηγορήσει για συκοφαντία, που τάχα ἦταν τὸ ἀγαπημένο του ὄπλο (III 171, 15 - 183, 15· ἐδῶ 172, 19 κ.έ.). Ὁ συγγραφέας ἀναφέρει σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τὶς σοβαρὲς κατηγορίες πού εἶχε ἐκτοξεύσει ὁ Γρηγορᾶς ἐναντίον του καὶ ἐναντίον τῶν μοναχῶν τοῦ Ἄθω καὶ προσπαθεῖ νὰ τὶς ἀνασκευάσει.¹²¹

Ὅσον ἀφορᾷ τὶς πηγὲς τῶν ἀπομνημονευμάτων του, ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς εἶχε κάθε δικαίωμα νὰ ἐπικαλεῖται αὐτοψία, ἐφόσον εἶχε ζήσει ὅλα τὰ γεγονότα μετὰ τὸ 1320 ὄχι μόνο ὡς παρατηρητὴς ἀλλὰ συμμετέχοντας ἐνεργά (I 10, 14 κ.έ.· II 13, 8-15). Ἐξαιτίας τῆς στενῆς του φιλίας μὲ τὸν Ἀνδρόνικο Γ', εἶχε πρόσβαση σὲ πολλὰ ἐπίσημα ἔγγραφα καὶ ἐπιστολὲς σχετικὰ μὲ τὴν πολιτικὴ, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ κιόλας τοῦ ἐμφύλιου πολέμου καὶ πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς βασιλείας τοῦ νεότερου Παλαιολόγου.¹²² Ἀναφερόμενος στὸ ἔτος 1342, ὁ Καντακουζηνὸς παραθέτει τὴν ἐπιστολὴ τῶν κατοίκων τοῦ Διδυμοτείχου πρὸς τὸν Ἀλέξιο Ἀπόκαυκο (II 278, 15 - 281, 11), καθὼς καὶ τὸν χρυσόβουλο λόγο μὲ τὸ διορισμὸ τοῦ Ἰωάννη Ἀγγέλου ὡς διοικητῆ τῆς Θεσσαλίας (II 312, 15 - 322, 15).^{122α} Τὸ πῶς σημαντικὸ ντοκουμέντο, πού ὁ Καντακουζηνὸς τὸ παραθέτει αὐτολεξεῖ στὸ ἔργο του, εἶναι μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ σουλτάνου Νασρεντίν Χασάν πρὸς τὸν συγγραφέα. Μιὰ καὶ εἶναι γραμμένη στὴν καθομιλουμένη, μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὰ γράμματα τούρκων σουλτάνων πρὸς ἡγεμόνες τῆς Δύσης πού μᾶς ἔχουν σωθεῖ σὲ μεγάλο ἀριθμὸ ἀπὸ τὸν 15ο καὶ 16ο αἰῶνα.¹²³ Φυσικὰ ὁ Καντακουζηνὸς ὑπῆρξε μάρτυρας πολλῶν ἐμπιστευτικῶν συνομιλιῶν. Τὸ πλῆθος τῶν πληροφοριῶν πού μᾶς προσφέρει τὸ ἔργο του ἐξηγεῖται σὲ πολλὰ σημεῖα μόνο μὲ τὴν ὑπαρξὴ ἐνός ἡμερολογίου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀντλήσε ὁ αὐτοκράτορας κατὰ τὴ συγγραφὴ τῶν ἀπομνημονευμάτων του.¹²⁴ Σ' αὐτὴ τὴ σκέψη ὀδηγούμαστε κυρίως ἀπὸ τὴν ἀκριβὴ χρονολόγησι (στὴν ὁποία, συχνά, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἔτος καὶ τὴν ἰνδικτιῶνα, ἀναφέρεται ἐπίσης ὁ μῆνας καὶ ἡ ἡμέρα), ἀπὸ τὴν ἀπαρίθμησι τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων καὶ τῶν πολεμικῶν

πλοίων και, τέλος, από τους ακριβείς αριθμούς των νεκρών και των τραυματιών. Ωστόσο, σε όρισμένες περιπτώσεις ο Νικηφόρος Γρηγοράς δίνει πιδ ακριβείς πληροφορίες για τον αριθμό των πλοίων.¹²⁵ Οί αριθμοί των νεκρών και των τραυματιών μπορεί να προέρχονται και από επίσημες στρατιωτικές αναφορές.¹²⁶ Κάποιες επιφυλάξεις είναι παραταῦτα δικαιολογημένες, ιδιαίτερα όταν, κατά πάγια συνήθεια, οι απώλειες παρουσιάζονται έσκεμμένα μικρότερες από αυτές του έχθρου.¹²⁷ Ακόμη κι ο ακριβής αριθμός των θυμάτων μιᾶς πυρκαγιᾶς (I 145, 19-22) ἢ ἑνός πανικοῦ (I 361, 22-25) φαίνεται ὑποπτος. Από τὴν ἄλλη μεριά ο Καντακουζηνός εκφράζει κάποτε τὴ λύπη του, γιατί δὲν μπορεί νὰ δώσει ἀκριβέστερες πληροφορίες (II 545, 19 κ.έ.).

Ὁ συγγραφέας, πὸ ὅπως ἀκριβῶς ὁ Ἰούλιος Καίσαρ κάνει ἕναν πολιτικό ἀπολογισμό, ἐπικαλεῖται διαρκῶς τὴν ἀλήθεια τῆς διήγησής του (I 10, 7 κ.έ.· II 12, 3 κ.έ.· 13, 16· 368, 21 - 369, 3· 370, 8 κ.έ.· 450, 2-9). Ἔχει ἐκφραστῆ ἢ ἀποψη ὅτι ἡ ἀγάπη αὐτὴ γιὰ τὴν ἀλήθεια ἰσχύει μόνο γιὰ τὶς λεπτομέρειες, ἐνῶ τὸ ὅλο ἔργο εἶναι ἀπατηλὸ ἢ μιὰ ἀπόπειρα ἐξαπάτησης.¹²⁸ Πρὶν πάρουμε θέση σ' αὐτὸ τὸ θέμα, ἄς παρατηρήσουμε ὅτι καὶ ἡ δῆλωση ὅτι θὰ γράφει κανεὶς *sine ira et studio* (I 10, 8-11· III 8, 6 κ.έ.· 364, 7-9) πρέπει νὰ γίνεῖ ἀντικείμενο κριτικῆς. Χωρὶς νὰ θέλουμε νὰ χρησιμοποιοῦμε ἠθικὰ κριτήρια, πρέπει ὡστόσο νὰ δεχτοῦμε ὅτι κάθε συγγραφέας πολιτικῶν ἀπομνημονευμάτων κατευθύνει ἀσφαλῶς, ὡς ἕνα βαθμὸ, τὸ θέμα του ἐκεῖ πὸ θέλει αὐτός. Αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν Ἰωάννη Καντακουζηνό, ὁ ὁποῖος διατυπώνει καὶ κρίνει ἐντελῶς ὑποκειμενικὰ ὅλες τὶς λεπτομέρειες πὸ ἀφορρῶν τὸ πρόσωπό του —καὶ αὐτὲς καλύπτουν μεγάλο μέρος τοῦ ἔργου. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ Καντακουζηνός (ὅπως καὶ ὁ Καίσαρ) μιᾶ μόνο στὸ τρίτο πρόσωπο γιὰ τὸν ἑαυτὸ του ἀποσκοπεῖ στὸ νὰ ἐνισχύσει στὸν ἀναγνώστη αὐτὴ τὴν ἐντύπωση τῆς ἀντικειμενικότητας. Ἔτσι, μπορεί μὲ μεγαλύτερη ἀνεση νὰ αὐτοεπαινθεῖ —πράγμα πὸ τὸ κάνει κατὰ διαστήματα σὲ ὅλο του τὸ ἔργο. Ὁ Ἀνδρόνικος Β' θὰ ἤθελε γιὰ διάδοχό του τὸν Μεγάλο Δομέστικο, γιὰ τὶς ἐξαιρετικὲς συμβουλὲς καὶ πράξεις του (I 186, 9-16), ὁ πατριάρχης ἐξυμνεῖ τὴν ἐξαιρετικὴ δύναμη τοῦ πνεύματός του (I 318, 20 - 319, 1). Κατὰ τὴ διάρκεια μαχῶν ἐμπλέκεται σὲ κινδύνους, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους σώζεται χάρις στὴ γενναιότητά του ἢ χάρις στὴν ἀνδρεία ἑνός συνοδοῦ του (I 207, 6-18· 353, 15-17· II 430, 20 - 431, 15).¹²⁹ Σὲ δύσκολες πολιτικὲς ἢ

στρατιωτικές καταστάσεις ή γνώμη του Μεγάλου Δομέστικου είναι πάντα αποφασιστικής σημασίας (π.χ. I 252, 11 - 253, 13· 273, 8 - 274, 10· 350, 16 - 352, 3). Οί πολυάριθμοι λόγοι του αποτελούν λαμπρά αποσπάσματα του έργου και βοηθούν στην εξέλιξη της δράσης. "Υστερα από μια απόπειρα εναντίον του δείχνει τη μεγαλοψυχία του (II 377, 17 - 379, 2) και υπομένει αγγόγυστα την πάθηση των νεφρών του (III 67, 8 - 68, 4). Προσλαμβάνει για χάρη του αυτοκράτορα μισθοφόρους με δικά του έξοδα (I 137, 13-20), εξοπλίζει πλοία για το κράτος και ξοδεύει για κοινωνικές σκοπούς (II 68, 1-5), ενώ ο ίδιος δεν δέχεται χρήματα από κανέναν για όποιονδήποτε σκοπό (I 279, 6-9). Αυτός ο έμμεσος αυτοέπαινος φτάνει ως τις παραμικρότερες λεπτομέρειες, όπως π.χ. στις γνώσεις του των λατινικών (III 303, 10 κ.έ.) ή στη δήλωση ότι από τις δύο σκάλες που χρησιμοποιήθηκαν για τη μυστική άνοδο στα τείχη της Κωνσταντινούπολης το 1328, εκείνη του νεαρού Παλαιολόγου έσπασε, ενώ η δική του άντεξε, και έτσι εξασφαλίστηκε η επιτυχία της αποστολής (I 303, 15-21).

"Ένας άλλος τρόπος για να παρουσιάσει τον έαυτό του αντικειμενικό, ακόμη και όταν εκφράζει μεροληπτικές κρίσεις, είναι η επίκληση της συνέσεως. "Όποιος ενεργεί σύμφωνα με τα συμφέροντα του συγγραφέα, οί όπαδοί του και φυσικά ο ίδιος, ανήκει στην ομάδα των *συνετών* ή *συνετωτέρων*. "Όταν θέλει να υποστηρίξει μια άποψη, τονίζει ότι την εκπροσωπούν οί *συνετώτεροι*.¹³⁰ Στόν επιτήδειο χειρισμό του θέματος ανήκει κι η τέχνη της αποσιώπησης, που εδώ και πολύ καιρό καταμαρτυρείται στόν Καντακουζηνό. Δεν διηγείται τίποτε για την εκκεντρικότητα του νεαρού Άνδρονίκου, που κλόνησε την έμπιστοσύνη του γέρου αυτοκράτορα προς αυτόν, αντιπαρέρχεται χωρίς λέξη τη μοναξιά και τη θλιβερή κατάσταση του έκπτωτου Άνδρονίκου, δεν αναφέρει καμιά λεπτομέρεια για τη συνωμοσία του Συργιάννη, αποσιωπά την κατάληψη της Νικαίας και της Νικομηδείας από τους Τούρκους κτλ.¹³¹ Κατά τα λεγόμενά του όμως ο ιστοριογράφος αποσιωπά μόνο όσα θα μπορούσε να βλάψουν τους άλλους (II 13, 17-19).

Τό ότι ο Καντακουζηνός τελικά απέτυχε, και δεν πραγματοποιήθηκαν οί μεγάλες έλπίδες που έτρεφε για την αυτοκρατορική έξουσία και τη δύναμη της οικογένειάς του, οφείλεται σε διάφορες αίτίες, που έχουν σχέση τόσο με τις κοινωνικές δομές του Βυζαντίου την εποχή εκείνη όσο και με την προσωπικότητα του αυτοκράτορα.¹³² Οί δύο βαρύτερες κατηγορίες που του επέρριψαν οί αντίπαλοί του ήταν η παράνομη προσπάθειά του να αποκτήσει

τὸ αὐτοκρατορικὸ στέμμα καὶ ἡ ὀλέθρια γιὰ τὸ Βυζάντιο ἐκκλήση γιὰ βοήθεια πρὸς τοὺς Τούρκους. Ὁ Καντακουζηνὸς ἐπανειλημμένα δικαιολογεῖ τὸν ἑαυτοῦ καὶ διαβεβαιώνει ὅτι αὐτὲς οἱ κατηγορίες δὲν ἔχουν βάση (π.χ. II 595, 8-11· III 37, 6-9). Ὡς ἀντεπιχειρήματα γιὰ τὴν ὑποτιθέμενη φιλοδοξία του προβάλλει τὴ μετριοφροσύνη καὶ τὴν ἐπιφυλακτικότητά του, ποὺ τὸν ὀδήγησαν ἐπανειλημμένα στὸ νὰ ἀρνηθεῖ τὸ στέμμα ποὺ τοῦ προσφερόταν.¹³³ Ὡς πρὸς τὴν κατηγορία ὅτι εἶχε προκαλέσει τὸν ἐμφύλιον πόλεμον καὶ εἶχε καλέσει στὴ χώρα ξένα στρατιωτικὰ σώματα, ὁ Καντακουζηνὸς τονίζει πολλὰ φορὲς τὴν ἀγάπη του γιὰ τὴν εἰρήνην καὶ τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἀντίπαλοί του τὸν ἐξώθησαν στὸν ἀγῶνα (I 160, 18 - 162, 6· 221, 1-3· III 35, 15-21· 261, 4 κ.έ. κ.ά.). Ἡ ἐρώτηση ἀνὰ αὐτὴν ἢ συμπεριφορὰ τοῦ Μεγάλου Δομέστικου ὀφείλεται κατὰ κύριον λόγον στὴν ἀδυναμία τῆς θέσης του ἢ στὴν ἀναποφασιστικότητά του χαρακτηρὰ του δὲν μπορεῖ νὰ βρεῖ εὐκόλα ἀπάντησιν. Ὁ συγγραφέας, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἐξηγήσῃ καλύτερα τὸν ἀναγνώστη τις αἰτίαι ποὺ ὀδήγησαν στὴ φρίκη τοῦ πολύχρονου ἐμφύλιου πολέμου καὶ στοὺς ἀθέμιτους ἀγῶνες καὶ ἀνταγωνισμούς, χρησιμοποιοῦ τὸ μοτίβο τοῦ φθόνου καὶ κυρίως τῆς συκοφαντίας ἀπὸ κακοήθη ἄτομα. Συκοφαντεῖν, συκοφάνται, συκοφαντία εἶναι λέξεις ποὺ ἐπανέρχονται συνεχῶς, κάθε φορὰ ποὺ ἡ ἐξέλιξις ὧν πραγμάτων παίρνει κακὴ τροπὴ, εἴτε σὲ σημαντικὰς εἴτε σὲ ἀσήμαντας περιπτώσεις. Ὁ φθόνος, ὅπως καὶ γιὰ τόσα ἄλλα κακά, εἶναι ἡ αἰτία καὶ γιὰ τὸν ἐμφύλιον πόλεμον ἀνάμεσα στὸν Καντακουζηνὸ καὶ στὴν παράταξιν τῶν Παλαιολόγων (II 12, 10-18· 386, 11 κ.έ.). Ὁ αὐτοκράτορας ἀρχίζει ἕναν χρυσόβουλον λόγο, ποὺ προοριζόταν γιὰ τὸν Ἰωάννη Ἀγγελο, μὲ ἕναν ἀναθεματισμὸν τοῦ φθόνου (II 312, 15 κ.έ.).¹³⁴ Σὲ ἄλλες ὁμως περιπτώσεις ὁ Καντακουζηνὸς δείχνει νὰ μὴ θεωρεῖ ἀναγκαῖες τέτοιου εἶδους δικαιολογίας. Ὁ συγγραφέας μιλά γιὰ τὴν ἐξαπάτησιν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου κατὰ τὴν ἐκλογὴν τοῦ Ἰωάννη Καλέκα ὡς πατριάρχου (I 431, 23 - 435, 20) καὶ γιὰ τὸ σχέδιον ἐξοντώσεως τοῦ Συργιάννου μὲ τὴ βοήθειαν ἑνὸς *agent provocateur* (I 452, 12 - 453, 19), χωρὶς νὰ κρύβει τὴν ἱκανοποίησίν του γιὰ τὴν ἐπιτυχίαν αὐτῶν τῶν διπλωματικῶν ἄθλων.¹³⁵

Ἄν καὶ πρόκειται γιὰ ἀπομνημονεύματα, ὁ ἀναγνώστης ἀποκτᾷ ἐπο-

πτεία τῆς ἱστορικῆς κατάστασης, τῆς ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῆς βυζαντινῆς κυβέρνησης (καὶ τῶν δύο παρατάξεων τοῦ ἐμφύλιου πολέμου), τῆς διαρκοῦς προώθησης Τούρκων καὶ Σέρβων καὶ τῆς ὑπεροχῆς τους στὰ στρατιωτικὰ καὶ πολιτικὰ πράγματα. Κυρίως ὅμως ἀντιλαμβάνεται τὴ διάσταση ἀνάμεσα στὶς παραδοσιακὲς ἀξιώσεις τῆς ἰδέας τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῶν ἐκπροσώπων της, τῆς ἀρχουσας τάξης, καὶ στὴν πικρὴ πραγματικότητά, δηλαδὴ τὴν ἐκτεταμένη ἐρήμωση τῆς χώρας καὶ τὴν οἰκονομικὴ κατάρρευση ὡς τὴν ὀριστικὴ χρεοκοπία. Στὸ σύνολό τους τὰ ἀπομνημονεύματα μᾶς δίνουν μιὰ ζωηρὴ, γεμάτη ἐναλλαγὲς εἰκόνα τοῦ Βυζαντίου, ἕναν αἰῶνα πρὶν ἀπὸ τὴν ὀλοκληρωτικὴ του καταστροφή. Πολὺ συχνὰ ὁ ἀριστοκράτης συγγραφέας μᾶς δίνει ἐκὼν ἄκων πληροφορίες γιὰ τὴν κοινωνικὴ κατάσταση. Ἔτσι ἀναφέρει ὅτι, ὅταν ξανάρχισε ὁ ἐμφύλιος πόλεμος τὸ 1341, δημιουργήθηκαν στὶς περισσότερες πόλεις δύο κόμματα: οἱ ἐπιφανεῖς καὶ ἰσχυροὶ πῆραν τὸ μέρος τῶν Καντακουζηνῶν, ἐνῶ ὁ λαός (δῆμος), ξεσηκωμένος ἀπὸ στασιαστὰς καὶ ἀπόρους, πῆρε τὸ μέρος τῆς αὐτοκρατορίας (II 180, 19 - 181, 2). Δώδεκα χρόνια ἀργότερα, στὴν τελικὴ φάση τοῦ ἐμφύλιου πολέμου ἀνάμεσα στὸν Καντακουζηνὸ καὶ τὸν Ἰωάννη Ε', ἡ κατάσταση δὲν εἶχε ἀλλάξει καθόλου: ὁ δῆμος ἦταν παντοῦ μὲ τὸ μέρος τοῦ νεαροῦ Παλαιολόγου καὶ πολεμοῦσε τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Καντακουζηνοῦ (III 255, 9-11· 284, 23 κ.έ.· 290, 6 - 291, 2· 304, 17 - 305, 3· 305, 23 - 306, 5). Στὰ ἀπομνημονεύματα συναντοῦμε καὶ πολλὰ ἐνδιαφέροντα παραδείγματα γιὰ τὴν κοινωνικὴ θέση τῶν δρώντων προσώπων.¹³⁶ Ὁ Καντακουζηνὸς γνωρίζει ὅτι οἱ στρατιῶτες πρέπει νὰ ζοῦν εἰς βάρος τῶν πολιτῶν, ἐπειδὴ τὰ μέσα τοῦ δημοσίου δὲν φτάνουν ποτὲ —ἀν ὑπάρχουν κἂν— γιὰ νὰ πληρωθεῖ καὶ νὰ τράφεϊ ὁ στρατός (III 39, 17 - 40, 5). Γνωρίζει ἀκόμη τὸ ἀδιέξοδο τῶν χωρικῶν; οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τὴ μιὰ ἔφεραν τὸ μεγαλύτερο βάρος τῆς φορολογίας καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ληστεύονταν ἀπὸ τοὺς στρατιῶτες καὶ τῶν δύο παρατάξεων, ποὺ τοὺς μεταχειρίζονταν σὰν κατοίκους ἐχθρικῆς χώρας (I 137, 1-7).

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὁ Καντακουζηνός, ὡς Βυζαντινὸς ποὺ ἔχει συνείδηση τῆς παράδοσης, ἐμφορεῖται ἐξολοκλήρου ἀπὸ τὶς πατροπαράδοτες ἀρχὲς τῆς αὐτοκρατορικῆς ἰδεολογίας σὲ ὅλες τῆς τὶς ἐκφάνσεις. Δίνει μεγάλη σημασία στὴν ὑπεροχὴ τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα ἀπέναντι στοὺς ἄλλους ἡγεμόνες, καθὼς καὶ στὴν ἀναγνώρισή του στὸ ἐξωτερικὸ (I 195, 12 - 196, 7). Μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῆς στέψης τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' τὸ 1325, περιγράφει μὲ ἰδιαίτερη ἀκρίβεια καὶ πολλὲς λεπτομέρειες τὸ τυπικὸ τῆς στέψης ἑνὸς βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα τῆς ὕστερης βυζαντινῆς ἐποχῆς, συμφωνώντας σὲ πολλὰ σημεῖα καὶ σὲ μεγάλη ἔκταση μὲ τὸ ἀνάλογο κείμενο τοῦ Ψευδο-Κωδικοῦ

(*De officiis*, κεφ. 7).¹³⁷ Δὲν μᾶς στερεῖ οὔτε τίς λεπτομέρειες τῆς ἐπίσημης συνάντησης ἀνάμεσα στὸν Ἀνδρόνικο Β' καὶ τὸν Ἀνδρόνικο Γ' μὲ τίς ἀκολουθίες τους (I 167, 13 - 168, 14). Ὁ συγγραφέας περιγράφει μὲ ἱκανοποίηση τὴ νεκρώσιμη τελετὴ γιὰ τὸν Ἀνδρόνικο Γ', στὰ ἔξοδα τῆς ὁποίας εἶχε συμβάλει ἐξ ἰδίων (II 15, 16 - 16, 14). Ἐπανειλημμένα ἀναφέρεται διεξοδικὰ σὲ λεπτομέρειες τοῦ πρωτοκόλλου, κυρίως ὅσον ἀφορᾷ τοὺς διάφορους τρόπους προσκύνησης τοῦ αὐτοκράτορα ἀπὸ ἄλλοδαπούς (π.χ. I 340, 3-9). Τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἰωάννης Ε' σὲ μιὰ ἐπιστολὴ του τὸν ἀποκαλεῖ ἀπλὰ Καντακουζηνὸ καὶ ὄχι βασιλέα τοῦ προκαλεῖ μεγάλη θλίψη (III 266, 17-22). Ἀναφέρει μάλιστα καὶ τὴν ἀνεπαρκῆ δικαιολογία τοῦ γαμπροῦ του, ὅτι ὑπέγραψε τὴν ἐπιστολὴ χωρὶς νὰ τὴν ἔχει διαβάσει (III 268, 23 - 269, 2).

Ὅπως ὅλοι οἱ βυζαντινοὶ ἱστοριογράφοι, ὁ Καντακουζηνὸς παρεμβάλλει στὸ ἔργο του εὐθεῖς λόγους, περισσότερους ὥστόσο σὲ σχέση μὲ ἄλλους συγγραφεῖς. Ὁ κύριος σκοπὸς τοῦ συγγραφέα εἶναι νὰ προβάλλει μὲ διάφορους τρόπους μέσα ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς λόγους τὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτό, τὰ σχέδια ἢ τίς ἀποφάσεις του.¹³⁸ Σὲ καμιά περίπτωση οἱ λόγοι αὐτοὶ δὲν ἐξυπηρετοῦν ρητορικοὺς ἢ φιλολογικοὺς σκοποὺς. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Καντακουζηνὸς δὲν περιορίζεται στὸ νὰ ἀφήνει τὰ πρόσωπά του νὰ ἀκουστοῦν σὲ κρίσιμα μόνον σημεῖα τῆς ἀφήγησης, ἀλλὰ ἀποδίδει ὅλες τίς δυνατὲς καταστάσεις, πολιτικὰ καὶ στρατιωτικὰ συμβούλια, ἐνδοεκκλησιαστικὲς διενέξεις, προσωπικὲς συζητήσεις κάθε ἐπιπέδου, μέσα ἀπὸ εὐθεῖς λόγους ἢ ζεύγη λόγων.¹³⁹ Μὲ αὐτὴ τὴ μέθοδο μπορεῖ βέβαια νὰ ἀποδίδονται πρὸ ζωντανὰ οἱ σκέψεις ἢ ἡ πολιτικὴ πρόθεση, καὶ νὰ ἀποκτᾷ ὁ ἀναγνώστης μ' αὐτὸ τὸν τρόπο λεπτομερεῖς πληροφορίες γιὰ τὸ τί εἶχε σκεφτεῖ ὁ Καντακουζηνὸς κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῶν τῶν δεκαετιῶν, τί εἶχε πεῖ ἢ τί θὰ μπορούσε νὰ ἔχει πεῖ· γενικὰ ὅμως οἱ λόγοι αὐτοὶ καλύπτουν περισσότερο ἀπὸ τὸ μισὸ τοῦ ὅλου ἔργου, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ κουράζουν τὸν σημερινὸ ἀναγνώστη. Καὶ οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς ἐπιστολές, ποὺ παρατίθενται κατὰ λέξη, ἐκπληρώνουν τὸν ἴδιο σκοπὸ μὲ τοὺς λόγους.

Φυσικὰ οἱ λόγοι τοῦ ἴδιου τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ ἐξυπηρετοῦν συ-

χνά τὴν ἀποσαφήνιση τῶν πολιτικῶν του προθέσεων καὶ τὴ δικαιολόγηση τῆς συμπεριφορᾶς του.¹⁴⁰ Στὴν ἀπόδοση τῶν ἐπανελημμένων συμβουλίων μετὸν Ἀνδρόνικο Γ' ὁ Καντακουζηνὸς ἀκολουθεῖ ἕνα κάποιον πρωτόκολλο, ἀφοῦ ἔπειτα ἀπὸ κάθε δική του ἐκτενὴ ὁμιλία ἔπεται μιὰ κατὰ πολὺ συντομότερη ὁμιλία τοῦ Πρωτοστράτορα Θεοδώρου Συναδηνοῦ. Ὁ αὐτοκράτορας σχεδὸν πάντα παίρνει τὶς ἀποφάσεις του ἀκολουθώντας τὶς συμβουλὲς τοῦ Μεγάλου Δομέστικου (I 50 κ.έ.· 162· 185· 253). Μέσα στὰ ἀπομνημονεύματα ἔχει καὶ ὁ Ἀνδρόνικος Γ' συχνὰ τὴν εὐκαιρία νὰ ἐκθέσει τοὺς πολιτικούς του στόχους.¹⁴¹ Συχνὰ παρεμβάλλονται καὶ δημηγορίες πρὸς τὸ συγκεντρωμένο στράτευμα (π.χ. I 344, 21 - 346, 23· II 244, 15 - 246, 5· 249, 19 - 253, 8). Ὁ ἀναγνώστης δὲν πρέπει νὰ ἀναρωτηθεῖ ἀπὸ ποῦ γνωρίζει ὁ Καντακουζηνὸς τὸ λόγο τοῦ σουλτάνου Οὐρχάν (I 355, 11 - 356, 21). Οὔτε βέβαια πρέπει νὰ πιστέψει τὸν Καντακουζηνό, ὅταν παρουσιάζει τὸ πλῆθος (τὸ στρατὸ ἢ κάποια ἄλλη συνάθροιση) νὰ μιλᾷ «μ' ἕνα στόμα» (μία γενόμενοι γλῶσσα).¹⁴² Ἐδῶ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε καὶ μιὰ ἄλλη ἰδιοτυπία τῶν λόγων μέσα στὰ ἀπομνημονεύματα: ὁ συγγραφέας συνηθίζει νὰ ἀρχίζει μετὰ πλάγιον λόγον καὶ μετὰ ἀπὸ λίγο στρέφεται στὸν εὐθὺ μετὰ μιὰ ἀποστροφή πρὸς τὸν συνομιλητή.¹⁴³

Τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Καντακουζηνοῦ περιέχουν πολλὰ ἐνδιαφέροντα σκηνὲς καὶ περιγραφὰς καταστάσεων, οἱ ὁποῖες συμβάλλουν πολὺ περισσότερο ἀπὸ τοὺς λόγους στὸ νὰ γίνῃ ἐλκυστικὴ ἢ ἀφήγησις. Ἐδῶ μποροῦμε πρῶτα ἀπ' ὅλα νὰ ἀναφέρουμε τὴν ἐπιρρασμένη ἀπὸ τὸν Θεουκυδίδην ἀνάγλυφη περιγραφὴ τοῦ μεγάλου λοιμοῦ (III 49, 15-52, 19).¹⁴⁴ Ὑπάρχουν καὶ ἄλλου εἶδους περιγραφὰς, ἐξίσου ζωντανές, ὅπως ὁ γάμος τῆς κόρης τοῦ Καντακουζηνοῦ μετὸν Οὐρχάν (II 587, 16 - 588, 19), ἡ καταστροφὴ τοῦ ὄχυροῦ χωριοῦ Σάκκοι ἀπὸ φωτιά (I 144 κ.έ.), ἡ ἐκ θαύματος θεραπεία τοῦ Ἀνδρο-

νίκου Γ' (I 270, 10 - 271, 10· 407-411), ή τρομοκρατία μετὰ τὴν ἐπικράτη-
ση τῶν Ζηλωτῶν στὴ Θεσσαλονίκη (II 393 κ.έ.· 575-582), ή κατάρρευση
τῆς Ἀγίας Σοφίας τὸ 1346 (III 29-30) καὶ ή καταστροφή μιᾶς πελώριας
πολιορκητικῆς μηχανῆς μπροστὰ στὴ Φιλιππούπολη (I 173-175). Παράλλη-
λα βρίσκουμε ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες, ὅπως π.χ. γιὰ τὴ φυλάκιση τῆς
μητέρας τοῦ συγγραφέα, στὴν ὁποία ἀρνοῦνται τὴν ἐπίσκεψη γιατροῦ (II
221, 7-12), ἐνῶ ψάχνουν μὲ βρώμικα χέρια στὸ ψωμί της γιὰ νὰ βροῦν μη-
νύματα (II 220, 6-13), γιὰ τὴν παραβίαση τοῦ ἀπορρήτου τῆς ἐξομολόγησής
γιὰ πολιτικούς σκοπούς (II 299 κ.έ.), γιὰ τὴ δραστικότητα ἐνὸς δηλητηρίου
ποῦ προοριζόταν γιὰ τὸν Καντακουζηνὸ (II 597 κ.έ.) καὶ γιὰ τὴν κατανάλωση
ἀνθρώπινου λίπους ἀπὸ τοὺς Ζηλωτὲς στὴ Θεσσαλονίκη (II 581, 18-24).

Ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Καντακουζηνοῦ ἀπουσιάζουν τὰ τόσο συνηθισμένα στοὺς
ἄλλους ἱστορικούς πορτρέτα τῶν πρωταγωνιστῶν του. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ ἀ-
ναγνώστης ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ συνθέσει τέτοια πορτρέτα ἀπὸ διάφορα με-
μονωμένα στοιχεῖα, ὅπως π.χ. γιὰ τὸν Ἀλέξιο Ἀπόκαυκο. Τὸν ὕμνο στὸ
χαρακτήρα τῆς κόρης του Ἑλένης, τῆς γυναίκας τοῦ Ἰωάννη Ε', ὁ Καντα-
κουζηνὸς δὲν θέλει νὰ τὸν παρουσιάσει ὡς ἐγκώμιο ἀλλὰ μόνο ὡς ἀπόδειξη
τῆς εὐλογημένης δύναμης τῆς φύσης, ἀκόμα καὶ σὲ ἓνα θλιβερὸ παρόν (III
254, 1-24).

Ποιὰ στάση κρατοῦσε ὁ Καντακουζηνὸς ἀπέναντι στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ
παράδοση; Δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶχε καλλιιεργήσει
τὸ ὕφος του μὲ βᾶση τὰ ἀρχαῖα πρότυπα. Ἡ κατηγορία τοῦ Γρηγοῶ ὅτι
ὁ Καντακουζηνὸς γράφει κακόγουστα¹⁴⁵ εἶναι ἐγτελῶς ἀβάσιμη. Ἀντίθετα
ὁ συγγραφέας ἀποφεύγει καθετὶ τετριμμένο καὶ πομπῶδες, ποῦ θὰ μπορούσε
νὰ θυμίζει σχολικὴ ρητορικὴ.¹⁴⁶ Βέβαια, στὸ πλαίσιο τῆς μίμησής γράφει
χορηγία (ἀντὶ γιὰ ῥόγα II 58, 17), εὐπατρίδαι (ἀντὶ γιὰ εὐγενεῖς II 68, 23)¹⁴⁷
καὶ οἱ ἐν Ἀιδου (II 152, 5 κ.έ. κ.ά.). Χρησιμοποιεῖ ἀπὸ τὴ μιὰ ἓνα τοπικὸ
ἐπίθεμα, ὅπως *Βυζαντίθεν* (I 126, 6), καὶ τὸ ἐπικὸ ἐγκλητικὸ εἶ (ἀντὶ τοῦ
αὐτὸν I 56, 19), ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως δὲν ἀποφεύγει καθόλου τὴ χρῆση τεχνι-
κῶν ὅρων ὅπως *σκουτέριοι* (I 204, 8), *τζάγγρα* (I 174, 5), *κόντος* (I 194, 24),
τζουστρία καὶ *τερνεμέντα* (I 205, 14) κ.ἄ. Συναντοῦμε ἐπίσης νεολογισμοὺς
ὅπως *ἀροητοόργημα* (III 15, 5) καὶ *Καντακουζηνισμός* (II 177, 5· 235, 7
κ.έ.). Στὸ νεωτέρων πραγμάτων ἐπιθυμῶν (II 70, 19) ἢ νεωτέροις ἐπεχειροῦν
(III 200, 20) μποροῦμε ἴσως νὰ διακρίνουμε τὸ *novis rebus studere* τοῦ Καί-
σαρα. Τὸ συχνὸ στὸν Πολύβιο ὅσον οὐπω ἀνήκει στὶς ἀγαπημένες ἐκφράσεις

του συγγραφέα μας.¹⁴⁸ Μυθολογικά και ιστορικά παραδείγματα εμφανίζονται μόνο ευκαιριακά.¹⁴⁹ Δεν θα ακολουθήσουμε τή γνώμη του Γρηγορά, ο οποίος κατηγόρησε τόν αυτοκρατορικό του αντίπαλο για άπαιδευσία.¹⁵⁰ 'Ο Καντακουζηνός κατείχε θαυμάσια τόν Θουκυδίδη. Αυτό αποδεικνύεται όχι μόνο από τήν αξιοποίηση τής περιφημής περιγραφής του λοιμού — ἐδῶ εἶχαν προηγηθεῖ και ἄλλοι— ἀλλά και από τήν ἐπιδέξια χρήση του κεφαλαίου του Θουκυδίδη για τήν στάσιμ με τήν ἀντιστροφή τῶν ἀξιών (III 82). 'Ο Καντακουζηνός, κάνοντας πολλές ἀφαιρέσεις και ἀλλαγές, διαμόρφωσε τὸ κείμενο του Θουκυδίδη κατὰ τέτοιον τρόπο ὥστε νὰ ταιριάζει στήν ἐποχή του —ἀρχή του ἐμφύλιου πολέμου με τήν παράταξη τῶν Παλαιολόγων. Ὡστόσο ἡ προέλευσή του ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη εἶναι φανερὴ σὲ κάθε μορφωμένο Βυζαντινὸ. Ἔτσι, σ' αὐτὴ τήν τυπικὰ βυζαντινὴ ἐπεξεργασία κειμένου, ὁ «αὐτοκράτωρ Καντακουζηνός» ἐμφανίζεται δυὸ φορές ὀνομαστικὰ ἀνάμεσα σὲ θουκυδίδειες ἐκφράσεις.¹⁵¹

Τὰ ὄνειρα και οἱ προφητεῖες δὲν παίζουν κανένα ρόλο στὸν Ἰωάννη Καντακουζηνό.¹⁵² Ὡς πιστὸς Βυζαντινὸς ὁ Καντακουζηνὸς πιστεύει στήν καθοδήγηση του ἀνθρώπου και τῶν λαῶν ἀπὸ τὴ Θεία Πρόνοια. Ὁ Θεός, πὸν τιμωρεῖ τοὺς ἀνθρώπους γιὰ τὶς ἀμαρτίες τους (π.χ. I 14, 10-13· 23, 4-7· 293, 18-24· 345, 4-7 κ.ά.), βοηθᾷ τοὺς Βυζαντινοὺς στὸ πεδίο τῆς μάχης και στήν πολιτικὴ (I 190, 18-20· 196, 1-4· 215, 8-10) και σώζει τοὺς εὐνοουμένους του, ὅπως ὁ Καντακουζηνός, ἀπὸ τοὺς κινδύνους.¹⁵³ Ὅπως συμβαίνει ἤδη ἀπὸ τήν ἐποχὴ του Προκοπίου, ἡ πρόνοια Θεοῦ μερικὲς φορές ἀντικαθίσταται ἀπὸ τήν ἐκφραση τὸ θεῖον.

Ἀπὸ τοὺς τέσσερις τελευταίους ιστορικοὺς τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης κατέχει, ἐξαιτίας κυρίως τῆς καταγωγῆς του, ἰδιαίτερη θέση. Εἶναι ὁ μόνος ἀθηναῖος συγγραφέας στήν ἱστορία τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας. Γεννήθηκε γύρω στὸ 1423 (ἢ γύρω στὸ 1430) και προερχόταν ἀπὸ ἐπιφανὴ οἰκογένεια, ἡ τύχη τῆς ὁποίας σημάδεψε και τὴ ζωὴ του. Ὁ πατέρας του Λαονίκου, Γεώργιος, ἀναγκάστηκε, ἔπειτα ἀπὸ ἓνα ἀποτυχημένο πραξικόπημα ἐναντίον τῶν Ἀσσιαίουλι τῶν Ἀθηνῶν τὸ 1435, νὰ καταφύγει μέσω του Βυζαντίου στήν Πελοπόννησο.¹⁹⁸ Εἶναι πιθανὸ ὅτι ὁ μικρὸς Λαόνικος τὸν ἀκολούθησε. Τὸ 1447 ὁ Κυριακὸς ὁ Ἀγκωνίτης τὸν συνάντησε στήν αὐλὴ του Δεσπότη του Μιστρά ὡς ἄριστο μαθητὴ του Πλήθωνα. Εἶναι δύσκολο νὰ ἀποφανθοῦμε ἂν ἦταν αὐτὸς ἢ ὁ πατέρας του πὸν στάλθηκε ἀπὸ ἐκεῖ τὸ 1446 ὡς πρεσβευτὴς στὸν Μουράτ Β'.¹⁹⁹ Οἱ πληροφορίες πὸν ἔχουμε γιὰ τήν ὑπόλοιπη ζωὴ του εἶναι ἀσαφεῖς. Ἐνῶ ὁ πατέρας του κατέφυγε στήν Ἰταλία, ὁ Λαόνικος ἔμεινε στήν περιοχή του Αἰγαίου, ἀπ' ὅπου μπόρεσε νὰ παρακολουθήσει τὰ γεγονότα τῶν ἐπόμενων δεκαετιῶν. Παραμένει ἀβέβαιο ἂν διέμενε στήν Κρήτη ἢ στὴ γενέτειρά του Ἀθήνα.²⁰⁰ Βέβαιο εἶναι ὅτι δὲν ζοῦσε στήν Κωνσταντινούπολη ὅταν ἐγινε ἡ κατάληψή της ἀπὸ τὸν Μωάμεθ Β'. Ὑποθέτουμε ὅτι πέθανε γύρω στὸ 1490.

Ὁ ἐξάδελφος του Λαονίκου, Δημήτριος Χαλκοκονδύλης, ὑπῆρξε ἀπὸ τὸ 1449 πρόδρομος τῆς ἐλληνικῆς παιδείας στήν Ἰταλία. Κατὰ τήν περίοδο

1463-1471 ἦταν καθηγητὴς τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάδουας κι ἀπὸ τὸ 1475 στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Φλωρεντίας. Ἐξέδωσε πολλὰ ἐλληνικὰ κείμενα, μεταξύ τῶν ὁποίων συγκαταλέγεται καὶ ἡ *editio princeps* τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν (1488).²⁰¹ Τὸ ὄνομα Χαλκοκονδύλης (ὁ ἄνθρωπος μὲ τὸ χάλκινο κονδύλι) μοιάζει νὰ εἶναι ἡ λόγια μορφή τοῦ δημώδους, συντομευμένου Χαλκονδύλης,²⁰² ἐνῶ τὸ Χαλκοκονδύλης (=Χαλκοκονδήλης) πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν *κανδήλα*.²⁰³ Ἐχει διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι καὶ τὸ Λαόνικος προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀντιστροφή («ἐξευγενισμός» κατὰ τὸ ἀρχαῖον πρότυπο) τοῦ Νικόλαος. Ἡ βιογραφία τοῦ Λαόνικου Χαλκοκονδύλη ποὺ ἔχει γράψει ὁ Ἀντώνιος Καλοσυνᾶς (δεύτερο μισὸ τοῦ 16ου αἰώνα) εἶναι ἐλλιπὴς καὶ ἀναξιόπιστη.²⁰⁴

Τὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Χαλκοκονδύλη, οἱ *Ἀποδείξεις ἱστοριῶν* (στὰ χειρόγραφα φέρει μόνον τὸν τίτλο *ἀπόδειξις πρώτη* κτλ.), εἶναι χωρισμένο σὲ δέκα βιβλία καὶ πραγματεύεται τὰ γεγονότα τῶν ἐτῶν 1298-1463. Ἡ μνεία τῶν γεγονότων μετὰ τὸ 1480 καὶ ἡ ἀπτόμη διακοπὴ τοῦ ἔργου μᾶς ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι δὲν ὑπέστη τελικὴ ἐπεξεργασία.²⁰⁵ Τὸν γνώστη τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας τὸν ξαφνιάζει ἡ ἀλλαγὴ στὸ θέμα, ποὺ ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς ἐξελίξεις. Ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης εἶναι ὁ πρῶτος συγγραφέας ποὺ γράφει σὲ ἐλληνικὴ γλώσσα ὄχι πιά τὴν ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους ἀλλὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἐχθροῦ καὶ κατακτητῆ του, τῶν ὀθωμανῶν Τούρκων. Στὴν εἰσαγωγὴ ὁ συγγραφέας παρουσιάζει τὸ θέμα του —τὴν πτώση τοῦ Βυζαντίου καὶ τὴν ἀνοδο τῶν Τούρκων— καὶ ὑπογραμμίζει τὴ σημασία τῆς ἐλληνικῆς ὡς παγκόσμιας γλώσσας γιὰ τὸν πολιτισμό. Ἀκολουθεῖ μιὰ περίληψη τῆς παγκόσμιας ἱστορίας, ποὺ περιορίζεται σὲ ἀναφορὲς στὴ μυθολογία καὶ στὰ ὀνόματα σημαντικῶν λαῶν τῆς ἀρχαίας ἱστορίας, ἀρχίζοντας μὲ τοὺς Ἀσσυρίους, Μήδους καὶ Πέρσες (I 2, 20 - 4, 16). Ἡ εἰσαγωγὴ καταλήγει τελικὰ σὲ μιὰ ἐξίσου σύντομη παρουσίαση τῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου (I 4, 17 - 6, 12). Μὲ τὸ χαρακτηρισμὸ τῶν Τούρκων καὶ τὴν παράθεση τῆς ἱστορίας τους ὁ συγγραφέας στρέφεται πρὸς ἕνα ἐντελῶς νέο πε-

διο. Ὁ Χαλκοκονδύλης χρησιμοποίησε ὡς βοηθήματα τουρκικὲς πηγές²⁰⁶ καὶ συγκέντρωσε πληροφορίες ἀπ' ὅπου μποροῦσε. Ἡ ριζικὴ ἀλλαγὴ στὴν πολιτικὴ καὶ ἰδεολογικὴ τοποθέτηση ἐκφράζεται μὲ τὴ νέα χρῆση τῶν ὀνομάτων "Ἕλληνας καὶ Ρωμαῖος. "Ἕλληνες εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ μιλοῦν ἑλληνικὰ καὶ ἔχουν ἑλληνικὴ καταγωγὴ, δηλαδὴ ἓνα μεγάλο μέρος τῶν Βυζαντινῶν, χωρὶς νὰ λαμβάνεται ὑπόψη ἡ ὀρθοδοξία τους, ὅπως θὰ συνέβαινε σὲ προηγούμενους αἰῶνες ("Ἕλληνες = ἔθνικοί).²⁰⁷ Ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτορας ἀναφέρεται ὡς βασιλεὺς *Ἑλλήνων ἢ Βυζαντίου βασιλεὺς*, ἐνῶ ὁ ὄρος Ρωμαῖος ἀποδίδεται στοὺς ἀρχαίους Ρωμαίους ἢ στοὺς Λατίνους τῆς Δύσης. "Ἐτσι ἡ ἐκφραση *Ῥωμαίων βασιλεὺς* ἀναφέρεται στὸν αὐτοκράτορα τῆς Δύσης, ἐνῶ τὸ βασιλεὺς μόνον τοῦ ἀποδίδεται πάντοτε στὸν τοῦρκο σουλτάνο.

Ἡ ἀφήγηση τοῦ Λαονίκου Χαλκοκονδύλη, μετὰ τὰ εἰσαγωγικὰ κεφάλαια γιὰ τὴν προέλευση τῶν Τούρκων, ἀρχίζει μὲ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Ὀθωμανῶν στὴν Προύσα (Bursa) καὶ περιγράφει τὴ συνεχῶς αὐξανόμενη ἐπιρροὴ τῶν Τούρκων στὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, τὴ σταδιακὴ κατάκτηση ὅλης τῆς Μικρῆς Ἀσίας, τὸ πέρασμα τῶν Τούρκων στὸ Αἰγαῖο καὶ τὴ Βαλκανικὴ, τὴν πολιορκία τῆς Κωνσταντινούπολης στὴν καμπὴ τοῦ 14ου πρὸς τὸν 15ο αἰῶνα, τὴν προώθηση τῶν Μογγόλων τοῦ Ταμερλάνου, τὴ διάλυση καὶ κατάκτηση τῶν ὑπόλοιπων τμημάτων τῆς αὐτοκρατορίας μετὰ τὴν πτώση τῆς πρωτεύουσας τὸ 1453, καθὼς καὶ τὶς ἀντιδράσεις τῆς Δύσης μετὰ τὴν ὀριστικὴ τουρκικὴ νίκη. Τὸ μεγάλο πρότυπο τοῦ Χαλκοκονδύλη ὑπῆρξε ὁ Ἡρόδοτος. Ἡ ἐπιρροὴ τοῦ ἀρχαίου ἱστορικοῦ διαφαίνεται σὲ πολλὰ λεπτομέρειες, ὄχι μόνον στὴ δομὴ, στὸ ὕφος καὶ στὴ γλώσσα, ἀλλὰ καὶ σὲ βασικοὺς συλλογισμοὺς, ὅπως ὅτι ἡ ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης ἀποτελεῖ ἐκδίκηση γιὰ τὴν κατάληψη τῆς Τροίας ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες (II 166 κ.έ. ~ Ἡρόδ. I 5). Ἡ ἐπιρροὴ αὐτὴ διαφαίνεται ἀκόμη ἀπὸ τὴν ἐστίαση τοῦ ἐνδιαφέροντος στὸν σημαντικότερο βάρβαρο ἀντίπαλο, ποὺ γιὰ τὸν Ἡρόδοτο ἦταν οἱ Πέρσες καὶ γιὰ τὸν Χαλκοκονδύλη οἱ Τοῦρκοι.²⁰⁸ Ἡ πανάρχαια ἀντίθεση "Ἕλληνες-βάρβαροι ἀντιμετωπίζεται ἀπὸ τὸν Χαλκοκονδύλη ὡς φαινόμενο τῆς παγκόσμιας ἱστορίας. Στὸ ἔργο του παρουσιάζεται ἡ μεγάλη σύγκρουση τῶν δύο κοσμοθεωριῶν, τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ ἰσλαμισμοῦ (I 95, 21 - 96, 3). Στὴν πλευρὰ τῶν βαρβάρων ἐμφανίζονται, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ὀθωμανοὺς Τούρκους, κυρίως οἱ Τάταροι καὶ οἱ Μαυριτανοὶ (Λίβυες), ἐνῶ στὴν πλευρὰ τῶν Βυζαντινῶν οἱ ἄλλοι χριστιανικοὶ λαοὶ τῆς Εὐρώπης. Ὁ ἀγῶνας διεξάγεται σὲ τρία μέτωπα, στὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη, στὴ βαλκανικὴ χερσόνησο καὶ στὴν Ἰσπανία.²⁰⁹ Ὁ Χαλκοκονδύλης, γιὰ νὰ παρουσιάσει πιὸ ζωντανὰ

στούς αναγνώστες του όλους αυτούς τους διαφορετικούς λαούς και τις χώρες τους, παρεμβάλλει στη διήγησή του μεγάλες παρεκβάσεις, που ενισχύουν την εντύπωση ότι πρόκειται για παγκόσμια ιστορία. Μια παρέκβαση για τη Γερμανία και την Ούγγαρία, που κατά κύριο λόγο παρέχει γεωγραφικές και εθνογραφικές πληροφορίες, κλείνει με την αναφορά στον βασιλέα και μετέπειτα αυτοκράτορα²¹⁰ Σιγισμουῦνδο, πριν αρχίσει η άτυχη έκστρατεία του 1396 (I 64, 13 - 67, 6· 67, 7 - 68, 7). 'Ο συγγραφέας τονίζει τη δύναμη του γερμανικού λαού, από τον οποίο το μόνο που λείπει είναι η ένότητα (I 66, 1-5), και παρουσιάζει τις σπουδαιότερες ανεξάρτητες πόλεις της γερμανικής αυτοκρατορίας καθώς και τις ήγεμονίες, εκκλησιαστικές και μή.²¹¹ Από την παρουσίασή του φαίνεται ότι δεν έχει στέρεες γεωγραφικές γνώσεις.

Στο τρίτο βιβλίο ο Χαλκοκονδύλης, με την ευκαιρία της έκστρατείας του Ταμερλάνου έναντι των «Σκυθών», δηλαδή των Τατάρων της Κριμαίας, μιλά για τη γεωγραφία, την εθνογραφία και την ιστορία της Ρωσίας και των γειτονικών φύλων (I 120, 8 - 126, 9). Αρχίζει με τη Σαρματία ('Ρωσία ήδη στο I 31, 2 κ.έ.) και κατόπιν περιγράφει σε ένα είδος περιηγήσεως τους Ρώσους, τους Περμιούς, τους Πρώσους, τους ειδωλολάτρες Σαμαίτες (Λιθουανούς), τους Τσέχους (με αναφορές στους όπαδους του Hus), τους Πολωνούς, τους Λιθουανούς και τέλος τη Μολδαβία (αμαύρη Πογδανία).²¹² 'Ο Χαλκοκονδύλης τονίζει τη συγγένεια των σλαβικών γλωσσών μεταξύ τους (πράγμα που, φαίνεται, το έκανε εντύπωση), χρησιμοποιώντας ως παράδειγμα τους Ίλλυριούς, όνομα με το οποίο προφανώς χαρακτηρίζει τους νότιους Σλάβους στην 'Αδριατική και στα ενδότερα της περιοχής αυτής (I 122, 5-7· 126, 1 κ.έ.). 'Ο συγγραφέας, μη έχοντας γνώση παλαιότερων βυζαντινών πηγών, δεν τολμά να αναφερθεί στην καταγωγή των νότιων Σλάβων και στη μετανάστευσή τους στη Βαλκανική (I 126, 2-9).²¹³ Σύμφωνα με την άποψη του H. Ditten, οι περισσότερες πηγές του Χαλκοκονδύλη γι' αυτή την παρέκβαση ανάγονται στα μέσα του 15ου αιώνα.²¹⁴

Παίρνοντας ως άφορμή την παρέκβασή του για τη Γένουα (II 38, 5 - 41,

3), ο συγγραφέας αναφέρεται στις Ιταλοϊσπανικές σχέσεις. Τήν περιγραφή τῆς προσάρτησης τοῦ βασιλείου τῆς Νεαπόλεως ἀπὸ τὸν Ἀλφόνσο Ε΄ τῆς Ἀραγωνίας τὴν ἀκολουθεῖ μιὰ ἀναφορὰ γιὰ τὴν Ἰσπανία, ἡ ὁποία καλύπτει τὸ ὑπόλοιπο τοῦ πέμπτου βιβλίου (II 49, 5 - 57, 8). Ὁ ἀρχαῖζων συγγραφέας ἀποφεύγει τὸ σύγχρονο συνηθισμένο τοπωνυμικὸ Ἰσπανία καὶ τὸ ἀντικαθιστᾷ μὲ τὸ Ἰβηρία, ποὺ συναντᾶται καὶ στὸν Ἡρόδοτο (Ἡρόδ. I 163, Ἰβηρίη). Γνωρίζει ὅμως τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς δυτικὸς (Ἰσπανοὺς) καὶ τοὺς ἀνατολικὸς Ἰβηρες (Γεωργιανούς). Οἱ κάτοικοι τῆς Ναβάρρας ὀνομάζονται Κελτιβηροί, ἡ χώρα Ἀραγωνία, *Tαρακῶν*.²¹⁵ Οἱ ἱστορικὲς πληροφορίες τοῦ Χαλκοκονδύλη ἀναφέρονται κατὰ κύριο λόγο στοὺς ἀγῶνες τῶν Ἰσπανῶν μεταξύ τους καὶ στίς συντονισμένες ἐπιθέσεις τους ἐναντίον τῆς Γρανάδας, ποὺ βρισκόταν ἀκόμη στὴν κατοχὴ τῶν Μαυριτανῶν. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὲς τίς μεγάλες παρεμβάσεις, στὸ ἔργο τοῦ Χαλκοκονδύλη ἀπαντοῦν καὶ μεμονωμένες πληροφορίες γιὰ διάφορες ἄλλες χῶρες, ἀπὸ τὴν κεντρικὴ Ἀσία ὡς τὴν Πορτογαλία καὶ τὰ βρετανικὰ νησιά.²¹⁶

Ὁ συγγραφέας προσπαθεῖ νὰ καρυκεύσει τὴ συχνὰ ὄχι ἐλκυστικὴ καὶ μᾶλλον μονότονη διήγησή του μὲ διάφορα ἀνέκδοτα, ἀνάλογα μὲ τοῦ Δεκαήμερου τοῦ Βοκκάκιου.²¹⁷ Ἐδῶ βρισκόμαστε κατὰ κάποιον τρόπο μπροστὰ σὲ ἓναν προάγγελο τοῦ πνεύματος τῆς Ἀναγέννησης.²¹⁸ Λόγοι καὶ διάλογοι εἶναι διάσπαρτοι σὲ ὅλο τὸ ἔργο, σύμφωνα μὲ τὴ συμβατικὴ συνήθεια τῆς ἐλληνικῆς ἱστοριογραφίας. Μεμονωμένα συναντοῦμε καὶ μερικὰ ἐνδιαφέροντα ψυχογραφήματα, ὅπως τοῦ Μουράτ Α΄ (I 50-52). Δύο ἀποσπάσματα ποὺ ἀναφέρονται στίς τελευταῖες ἡμέρες τῆς Τραπεζούντας (II 219, 12 - 222, 21· 246, 19 - 249, 31) πρέπει νὰ θεωρηθοῦν προσθῆκες ἐνὸς μεταγενέστερου ἐπεξεργαστῆ.²¹⁹

Ἐχει γίνῃ ἤδη λόγος γιὰ τὴ μίμηση τοῦ Ἡροδότου. Ἐδῶ πρέπει νὰ

προσθεθεῖ ὅτι ὁ Χαλκοκονδύλης μιμεῖται σὲ πολὺ μεγαλύτερο βαθμὸ τὸ ὕφος καὶ τὴ γλώσσα τοῦ Θουκυδίδη.²²⁰ Ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν αὐτοπαρουσίαση τοῦ συγγραφέα στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου, συναντοῦμε ἓνα πλῆθος ἐκφράσεων καὶ λέξεων ποὺ ὁ Λαόνικος ἔχει δανειστεῖ ἀπὸ τὸ ἀττικὸ του πρότυπο.²²¹ Ὅπως σχεδὸν ὅλοι οἱ βυζαντινοὶ ἱστορικοί, ὁ Χαλκοκονδύλης ἔχει τὴ συνήθεια νὰ ἐξαρχαίξει τὰ διάφορα ἐθνικὰ ὀνόματα καὶ τοπωνύμια. Χρησιμοποιεῖ τὰ ὀνόματα *Μυσοὶ* καὶ *Τριβαλλοὶ* γιὰ τοὺς Βουλγάρους καὶ τοὺς Σέρβους. Ὅπου ἀναφέρει τὰ σύγχρονα ὀνόματα, προσθέτει καὶ τὸ ἀρχαῖο ὡς «ἐξήγηση» (I 26, 11 κ.έ.· 32, 16 κ.έ.). Ἡ Θεσσαλονίκη ἀπαντᾷ σχεδὸν πάντα μὲ τὸ ἀρχαῖο τῆς ὄνομα *Θέρμη*, ἢ *Βαγδάτη* καὶ ὡς *Βαβυλών*, τὸ *Λεοντάριον* καὶ ὡς *Μεγαλόπολις* κτλ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη συναντοῦμε καὶ πολλὰ δάνεια ἀπὸ τὰ τουρκικά (π.χ. *ζίχης*, *καρίπιδες*, *οὐλάκιδες*, *σπαχίδες*, *συλικτάριδες*· ὅμως θύραι γιὰ τὴν ὀθωμανικὴ αὐλὴ, *νεήλυδες* γιὰ τοὺς Γενιτσάρους κ.ο.κ.), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ λατινικά (*δόμος*, *λέντιον*, *φάκζη*) καὶ τὰ οὐγγρικά (*βιτέζης* = *vitéz*).

Ἀπὸ τίς πιδ χαρακτηριστικὲς ἀδυναμίες τοῦ ἱστοριογράφου μας εἶναι ἡ χρονολόγησι καὶ ἡ μονοτονία τοῦ ὕφους. Τὰ κεφάλαια ἀρχίζουν μὲ στερεότυπες ἐκφράσεις (ὅπως π.χ. *ἐνταῦθα*, *περὶ δὲ τοῦ*, *ταῦτα*, *ἀλλὰ ταῦτα*, *οὕτως*, *τότε*), καὶ οἱ ἀνιαρὲς ἐπαναλήψεις δὲν λείπουν.²²² Δὲν θὰ πρέπει ὡστόσο νὰ ξεχνοῦμε καὶ τὴν κακὴ κατάστασι στὴν ὁποία μᾶς σώθηκε τὸ κείμενο. Ἀγαπημένες λέξεις καὶ ἐκφράσεις τοῦ Χαλκοκονδύλη εἶναι: *ἀφειδέστατα*, *διαχρησθαι*, *ἐξανδραποδίξασθαι*, *ἐπειτε*, *ἐπιεικῆς*, *ἐπιτήδειος*, *κακῶς χρῆσθαι*, *παραστήσασθαι* (*κερδίζω*, *καταλαμβάνω*), *παρατάττεσθαι εἰς μάχην*, *χηρηματίζειν* (-εσθαι), *ῥχοντο φεύγοντες*.

Ὅπως καὶ σὲ τόσες ἄλλες περιπτώσεις, μᾶς εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ καταλήξουμε σὲ κάποιο συμπέρασμα γιὰ τὴν κοσμοθεωρία τοῦ ἱστορικοῦ. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ συναγάγει κάποια ἀδιαφορία γιὰ τὰ θρησκευτικὰ ζητήματα ἀπὸ τὴ χωρὶς πάθος ἀναφορὰ του στὰ θέματα τῆς ἔνωσης τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τῶν αἱρέσεων, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν παρουσίαση τοῦ Ἰσλαμισμού.²²³ Ἡ πραγματεύσι τῆς Συνόδου τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας μαρτυρεῖ κάποιο ἐνδιαφέρον τοῦ Χαλκοκονδύλη γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Βησσαρίωνα καὶ τοῦ Ἰσιδώρου τοῦ Κιέβου, ὅχι ὅμως γιὰ τὰ δογματικὰ προβλήματα (II 67, 18 - 69, 12). Ἀναφερόμενος στὴ «ρωμαϊκὴ» πίστι, μιλᾷ μιὰ φορὰ γιὰ δεισι-

δαιμονεῖν (I 66, 16 κ.έ.). Πάντως λαμβάνει ὡς ἓνα βαθμὸ ὑπόψη του τοὺς σιβυλικοὺς χρησμούς καὶ τὰ *Oracula Leonis* (II 169, 2-6). Τὴν ἐπανειλημμένη μνεία τῆς Τύχης καὶ κάποιες μοιρολατρικὲς τάσεις θὰ μπορούσε νὰ τίς συσχετίσει κανεὶς μὲ τὸν δάσκαλό του, τὸν Πλήθωνα.²²⁴ Ὅπωςδὴποτε ὅμως αὐτὴ ἡ μοιρολατρία δὲν ἦταν τόσο ἔντονη, ὥστε νὰ ἐμποδίσει τὸν ἱστορικὸ νὰ ἐκφραστεῖ μὲ αἰσιοδοξία γιὰ τὸ μέλλον τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, πράγμα ποὺ θὰ μπορούσε ἴσως κανεὶς νὰ τὸ θεωρήσει μιὰ ἀπὸ τίς πρῶτες μαρτυρίες γιὰ τὴ μεγάλη ἰδέα τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας (I 2, 14-19).

214. ΒΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ (9ος αί.)

Ὁ Γεώργιος ἦτο ἐπίσκοπος Ἀμάστριδος. Ἀπέθανε μεταξύ τῶν ἐτῶν 802-807.

ΕΚΔ.: V. Vasilievskij, Russko-vizantijskija issledovanija (= Ρωσοβυζαντινὰ ἔρευναι) 2, Petropoli 1893, σ. 1-73. [Διορθωτικὰ ὑπὸ P. Nikitin, Mémoires de l'Académie Imp. de Saint-Petersbourg, 8η σειρά, I, 1 (1895) 27-51 (ρωσιστ.)].

215

ΛΞΙΑ: Δίδει πληροφορίες διὰ τὴν βυζαντινὴν διπλωματίαν καὶ τὴν ἐκκλησίαν.

266. ΦΩΤΙΟΣ (±827-891)

Γνωστότατος λόγιος καὶ φιλόλογος τοῦ 9ου αἰ. Διετέλεσε πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως δύο φορές: 858-867 καὶ 877-886. Ἐκ τῶν ἔργων του ἱστορικὸν ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν αἱ ἐπιστολαὶ καὶ οἱ λόγοι του.

ΕΡΓΑ: I. Ἐπιστολαί.

ΕΚΔ.: PG. 102, σ. 585-989.

I. N. Βαλέττας, Φωτίου τοῦ σοφωτάτου καὶ ἀγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἐπιστολαί, Λονδῖνον 1864.

239

Πηγαί 9ου αι. - Σύγχρονοι

A. Papadopoulos - Kerameus, Sanctissimi patriarchae Photii archiepiscopi Constantinopoleos epistolae XLV, Petropoli 1896.

B. Λαούρδας, A New Letter of Photios to Boris, 'Ελληνικά 13 (1954) 263-265.

N. Τωμαδάκης, Βυζαντινή ἐπιστολογραφία, 'Αθήναι 1969, σ. 223-231.

Δ. Ζακυθηνός, Βυζαντινὰ κείμενα (Βασική Βιβλιοθήκη 3), 'Αθήναι 1957, σ. 112-121 (ἀποσπάσματα).

II. Ὀμιλίαι.

Εκδ.: Β. Λαούρδας, Φωτίου ὁμιλίαι, Θεσσαλονίκη 1959.

Σ. 'Αριστάρχης, Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Φωτίου πατριάρχου Κωνσταντινίου πόλεως λόγοι καὶ ὁμιλίαι ὀγδοήκοντα τρεῖς, 1-2, Κωνσταντινούπολις 1900-1901.

Δ. Ζακυθηνός, ἐν. ἀν. σ. 102-111.

N. Τωμαδάκης, Συλλάβιον βυζαντινῶν μελετῶν καὶ κειμένων, 'Αθήναι 1964, σ. 71-75 ('Εκφρασις τῆς Νέας 'Εκκλησίας).

ΛΕΞΙΑ: Εἰς τὰς ὁμιλίαις καὶ εἰς τὰς ἐπιστολάς τοῦ Φωτίου εὐρίσκωμεν πολυτίμους πληροφορίες περὶ προσώπων καὶ γεγονότων τῆς ἐποχῆς του (ἐκ-χριστιανισμὸς Βουλγάρων, ἐπιδρομὴ Ρώσων κ.ἄ.).

III. Βιβλιοθήκη ἢ Μυριόβιβλος.

'Αποτελεῖ περιληπτικὴν, μακροτέραν ἢ βραχυτέραν, ἀπόδοσιν παντοει-δῶν συγγραμμάτων μετὰ παραθέσεως ἐνίοτε ἀποσπασμάτων ἐξ αὐτῶν. Ὁ Φώτιος προσθέτει κρίσεις περὶ τοῦ περιεχομένου καὶ τῆς μορφῆς τῶν ἔργων, συχνὰ δὲ καὶ βιογραφικὰς πληροφορίες περὶ τῶν συγγραφέων. Συνεγράφη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 855 καὶ 858.

Εκδ.: R. Henry, Photius, Bibliothèque I-VI, Paris 1959, 1960, 1962, 1965, 1967, 1971.

ΛΕΞΙΑ: Ἰδιαιτέρας σημασίας αἱ περιλήψεις ἱστορικῶν συγγραμμάτων

πολλὰ τῶν ὁποίων, ὡς τὰ τοῦ Εὐναπίου, Ἡσυχίου, Νωνόσου κ.ἄ., διεσώ-θησαν, ἔστω καὶ ἀποσπασματικῶς, μόνον διὰ τοῦ Φωτίου.

IV. Διήγησις τῆς νεοφανοῦς τῶν Μανιχαίων ἀνα-βλαστέσεως.